Heinrich Böll

A lelkiismeret lázadása

Háttérgyár

A borító AI felhasználásával készült.

HEINRICH BÖLL

A lelkiismeret lázadása

© Háttérgyár, 2026

Minden jog fenntartva.

Kiadó: Háttérgyár

Kiadás éve: 2026

hattergyar.hu

Ez a mű szerzői jogi védelem alatt áll. Részleteinek bármilyen formában való sokszorosítása, terjesztése vagy nyilvánosan elérhetővé tétele a kiadó előzetes írásbeli engedélye nélkül tilos.

A borító mesterséges intelligencia felhasználásával készült.

HÁTTÉRGYÁR

Tartalom

I. A Rajna partján, a háború árnyékában 4

II. Az engedetlenség iskolája 9

III. Egy katona levelei 14

IV. Annemarie és a háború magánélete 23

V. Hazatérés a romok közé 29

VI. A 47-es Csoport és az irodalmi áttörés 35

VII. A háború utóélete a regényben 42

VIII. A nélkülözés hétköznapjai 46

IX. A gazdasági csoda mögött 50

X. Biliárd fél tízkor: a múlt nem múlik el 54

XI. Egy bohóc ítélete 61

XII. Hit és intézmény között 67

XIII. Írók és politika a hatvanas években 73

XIV. Csoportkép hölggyel: egy évszázad arca 79

XV. A Nobel-díj és a német vita 87

XVI. Ulrike Meinhof és a botrány 93

XVII. Katharina Blum elvesztett tisztessége 100

XVIII. A megfigyelt társadalom 104

XIX. Betegség, segítő szándék, utolsó művek 108

XX. Az örökség vitái: Böll ma 114

Kronológia 121

HÁTTÉRGYÁR

Fontosabb szereplők és intézmények 124

Felhasznált irodalom és további tájékozódási források 128

HÁTTÉRGYÁR

I. A Rajna partján, a háború árnyékában

Heinrich Böll 1917. december 21-én született Kölnben, abban a városban, amelyhez íróként is újra meg újra visszatért. A születési évszám önmagában két korszak határát jelöli. A Német Császárság még háborúban állt, de a hátországot már az élelmezési nehézségek, a nélkülözés és a háborús veszteségek határozták meg. Az a Németország, amelyben a fiú felnőtt, néhány év alatt átélte egy birodalom összeomlását, a köztársaság megalapítását, a pénz elértéktelenedését és a gazdasági válságot. Mindez nem a családi emlékezetben elhelyezett távoli eseménysor maradt: a politika a háztartások mindennapjaiba, a kenyér, a tüzelő és a megélhetés kérdéseibe is beleszólt.

Kölnnek sajátos helye volt a német városok között. A Rajna menti nagyváros katolikus hagyományai, a kereskedelem és az ipar együttélése, valamint a nyugat-európai kapcsolatok másféle tapasztalatot kínáltak, mint a porosz államiság szimbolikus központjai. A későbbi Böll műveiben ezért a város gyakran több földrajzi helyszínnél. A kölni utcák, templomok, vendéglők és lakások a közösségi élet erkölcsi próbáinak

HÁTTÉRGYÁR

színterei. A városban megszólaló embereket foglalkozásuk, lakóhelyük, vallási környezetük és társadalmi helyzetük egyszerre formálja, miközben minden nagy intézményről egyéni tapasztalatokat gyűjtenek.

A Böll család katolikus közegben élt, de ennek a katolicizmusnak a belső világa távol állt az egyházi hierarchia feltétlen tiszteletétől. Az apa, Viktor Böll kézműves és vállalkozói világa a munka becsületét, az anyagi bizonytalanságot és a személyes önérzetet ugyanabban a mindennapi életben fogta össze. A későbbi családi visszaemlékezésekből és Annemarie Böllnek a háborús levelezéshez írt előszavából olyan otthon képe bontakozik ki, amely gazdasági nehézségek ellenére nyitva állt rokonok és barátok előtt. A család tagjai vitatkoztak, gúnyolódtak az ünnepélyeskedésen, és a hitet nem tekintették azonosnak valamely társadalmi tekintély tiszteletével. Ezt a különbséget érdemes megőrizni, mert Böll későbbi egyházkritikája e nélkül könnyen félreérthető volna.

A gyermekkor története a későbbi híres író életének ismeretében szükségképpen válogatott történet. A családi környezetből utólag könnyű olyan jeleket kiolvasni, amelyek mintha elkerülhetetlenül az írói

hivatáshoz vezettek volna. Valójában a századforduló után született sok német gyerekhez hasonlóan Böll életében is különböző lehetőségek és véletlenek működtek. Az olvasás iránti érdeklődés, a vallási nevelés és a város társadalmi sokfélesége fontosak voltak, de önmagukban nem magyarázzák meg, hogy a fiúból később az ország egyik legtöbbet olvasott prózaírója lett.

Az első világháború utáni években a német társadalomban a háborús vereség értelmezése körül folyt vita. A politikai szélsőségek egy része azt állította, hogy a vereségért nem a katonai és politikai döntéshozók, hanem belső ellenségek felelősek. A fiatal köztársaság eközben arra kényszerült, hogy megbirkózzék a jóvátételekkel, a belpolitikai erőszakkal és a társadalmi bizalmatlansággal. Az 1923-as infláció a megtakarítások és fizetések értékét emésztette fel, majd a viszonylagos stabilizáció után a világgazdasági válság ismét tömegeket taszított bizonytalanságba. Az ilyen megrázkódtatások különösen mélyen érintették azokat, akiknek nem volt jelentős vagyonuk, és munkájukból tartották el családjukat.

Böll későbbi regényeiben újra és újra felbukkan egy alak: az ember, akinek a hivatalos közbeszéd szerint hálásnak kellene lennie a gazdasági fejlődésért, a

HÁTTÉRGYÁR

valóságban azonban a lakbérrel, az élelmiszerrel vagy a megélhetésével küszködik. Ez a figyelem a nélkülöző ember iránt aligha választható el a két világháború közti tapasztalatoktól. Ugyanakkor az irodalmi alakok nem kezelhetők a családtagok egyenes másolataiként. Böll a megfigyelt társadalmi tapasztalatból később olyan elbeszéléseket alkotott, amelyekben a szenvedés mellett mindig helyet kap az önirónia, a vágyakozás és az emberi makacsság is.

A weimari köztársaság végét Kölnből nézve sem lehet puszta politikai kronológiaként elmondani. A választási eredmények és a kormányválságok mögött az a mindennapi kérdés állt, hogy kiben bízhat az ember, ha a hagyományos intézmények sorra elveszítik tekintélyüket. A vallási közösség jelenthetett támaszt, de társadalmi megfelelési kényszert is; a család lehetett menedék, de nem szüntethette meg a megélhetés bizonytalanságát. A fiú korai éveiről rendelkezésre álló forrásokat ezért nem a későbbi erkölcsi szilárdság bizonyítékaként érdemes olvasni. Inkább egy olyan érzékenység történetét kell bennük keresni, amely a kiszolgáltatottságot és a közösségi önáltatást egyaránt észrevette.

Böll számára Köln később a személyes hűség helye maradt, noha a várost, amelyet fiatalkorában ismert, a

háború jórészt elpusztította. Ez a kettősség egész prózájában megőrződött. A város szeretete sohasem jelentett városi önelégültséget, a katolikus örökség megbecsülése pedig nem akadályozta meg abban, hogy kíméletlenül írjon a vallásos közeg képmutatásáról. A gyermekkori Kölnből így később egy olyan irodalmi táj keletkezett, amelynek lakói folyton a méltóságukat próbálják megőrizni a pénz, a hatóságok és az elvárások világában.

HÁTTÉRGYÁR

II. Az engedetlenség iskolája

1933 januárjában Adolf Hitler kancellárrá kinevezése fordulópont volt az ország történetében, de az új uralom hétköznapokba való beépülése fokozatosan, intézményről intézményre haladva történt. Az iskolák, az ifjúsági szervezetek, a munkahelyek és az egyesületek világában egyre szűkebb tér maradt a politikai különállásnak. A fiatal Böll ebben a légkörben élte kamaszkorát. A náci állam nem csak azt követelte, hogy polgárai nyilvánosan engedelmeskedjenek, hanem azt is, hogy ünnepeiket, közösségi kapcsolataikat és személyes becsvágyukat az új politikai nyelvhez igazítsák.

A Böll család náciellenes magatartásáról több életrajzi és családi forrás beszámol. Annemarie Böll az 1939–1945 közötti levelek előszavában felidézi, hogy a családi baráti kör Hitler és a háború ellenzőiből állt; azonos katolikus hátterük ellenére vitatkoztak arról, miként lehet az egyre súlyosabb helyzetben viselkedni. Ez a visszaemlékezés fontos, de utólagos. A korszak megértéséhez érdemes különbséget tenni a belső meggyőződés, a hétköznapi távolságtartás és a szervezett ellenállás között. Böll nem volt földalatti ellenállási mozgalom vezetője, és nem indokolt úgy bemutatni, mintha fiatalkora a későbbi

HÁTTÉRGYÁR

közéleti szerep egyértelmű előzménye lett volna.

A családi ellenkezés egyik következménye az volt, hogy az ifjú Heinrich megtanult bizalmatlanul tekinteni azokra a szertartásokra, amelyekben a személyes meggyőződés helyét a kötelező lelkesedés foglalta el. Az egyenruha, az induló, a jelmondat és az ünnepélyes beszéd később visszatérő tárgyai lettek szatírájának. A nemzetiszocialista politikai nevelés természetesen hatást gyakorolt a korabeli fiatalokra még akkor is, ha otthon más szavakat hallottak. Az ilyen tapasztalat nem írható le egyszerű immunitásként. A diktatúra közegében az ember egyszerre kerülheti a hivatalos meggyőződést, alkalmazkodhat bizonyos előírásokhoz, és átvehet abból a nyelvből is, amelyet elutasítani szeretne.

A későbbi háborús levelek különösen értékesek e bonyolult viszony megértéséhez. A fiatal katona hol éles gúnnyal ír a katonaságról, hol átveszi a hivatalos beszéd fordulatait, hol a családhoz való ragaszkodása és olvasmányai töltik ki sorait. Ez nem valamiféle utólag leleplezendő ellentmondás, hanem a korszakban élő személy forrásokkal igazolható sokfélesége. A levelek időrendje és a későbbi életút együtt teszi lehetővé, hogy a német diktatúra tapasztalatát ne egy tökéletesen kidolgozott, eleve kész erkölcsi álláspont történeteként

ábrázoljuk.

Böll ifjúkorában az olvasás sajátos szabadságot kínált. Az irodalom és a filozófia olyan gondolatokhoz vezette, amelyek nem illettek bele a politikai propaganda egyszerű válaszaiba. A későbbi katonai levelek könyvcímeket, nyelvtanulási terveket és folyamatos olvasnivaló-kéréseket őriznek. Ezekből visszafelé is látható az a szellemi érdeklődés, amelynek jelentősége túlmutatott az irodalmi műveltség megszerzésén. Könyvet kérni a laktanyába, más nyelveket tanulni, gondolatokat jegyezni a háború idején annyit is jelentett, hogy az ember legalább valamennyi rendelkezést megtartott saját ideje fölött.

A fiatal férfi pályáját a diktatúra intézményei szakították meg. Az érettségi után az életút keresése, a könyvkereskedői tapasztalat és az egyetemi tanulmányok lehetősége mellett mind erősebben jelentkezett a katonai szolgálat kényszere. Böll számára a tanulás nem a történelemtől elszigetelt békés folyamat maradt. A későbbi osnabrücki levelekben újra meg újra azon töpreng, hogyan tudná folytatni tanulmányait, miként kerülhetne nyelvi képzésre, hogyan férhetne hozzá könyvekhez és kurzusokhoz. Ezek a gyakorlati tervek mutatják meg legjobban, mekkora törést okozott a

HÁTTÉRGYÁR

háború az addig elképzelhető pályában.

A családi katolicizmus és az állami ideológia között valóságos feszültség húzódott. A keresztény hit nem tett automatikusan ellenállóvá, és a német katolikus intézmények magatartása sem volt egységes. Böll otthoni világában azonban a vallás nyelve olyan erkölcsi tájékozódási keretet adott, amelyhez a politikai hatalom feltétlen igénye nem illett. A későbbi író ezért tudta egyszerre védeni a lelkiismeret szabadságát és ostorozni az egyházi közeg szereptévesztéseit. Éppen a hívő ember nézőpontjából értette, milyen súlyos következményekkel járhat, ha az egyház a társadalmi tekintély védelmében megfeledkezik a kiszolgáltatottakról.

Az 1930-as évek végén a háború lehetősége egyre kézzelfoghatóbbá vált. A fegyverkezés, a külpolitikai agresszió és a katonai mozgósítás már nem távoli újsághírként jelentkezett, hanem olyan erőként, amely a családtagok sorsát közvetlenül alakította. A fiatal Böll nem tudhatta, hogy hat esztendőt fog katonaként eltölteni. A harmincas évek szellemi és személyes választásai ebből a nézőpontból különösen törékenynek látszanak: az olvasás, a hivatás keresése és a családhoz fűződő kötődés rövidesen olyan körülmények közé kerültek, amelyek között minden levélnek és

HÁTTÉRGYÁR

szabadságnak külön súlya lett.

HÁTTÉRGYÁR

III. Egy katona levelei

A háborús levelezés első darabja 1939. augusztus 30-án Osnabrückből keltezett családi levél. Heinrich Böll arról számolt be, hogy kölni társaival egy katonai alakulatba osztották be, de a szolgálat pontos rendje és a további út még bizonytalan. A következő napon már módosultak a várakozások; a katonai adminisztráció döntései szinte egyik napról a másikra változtatták meg, hogy a fiatal újonc hol és milyen beosztásban marad. Ebben az első néhány levélben még nincs átfogó beszámoló a világháborúról. A történelmi fordulatot az a bizonytalanság jelzi, amelyet az ember saját lakóhelyétől távol, egy laktanya szobájában él meg.

A levelek egyik legfontosabb tanulsága, hogy a katona hétköznapját más időrend szervezi, mint a hadtörténetét. A parancsok, az őrség, a kiképzés, a csomagok érkezése, az étkezés és a szabadság reménye alkotják a közvetlen tapasztalatot. Böll arról ír, mennyit kell gyalogolni, milyen hosszú a szolgálat, hányan vannak egy helyiségben, és milyen fáradtan lehet este könyvet olvasni. A hang gyakran gúnyos, néha elkeseredett, olykor meglepően könnyed. A levélíró próbálja csillapítani szülei aggodalmát, ugyanakkor képtelen

HÁTTÉRGYÁR

eltitkolni, mennyire idegen számára a katonai fegyelem rendje.

Az 1939. szeptember 3-án írt levélben már a szolgálat napi részletei szerepelnek, de ugyanott az olvasás is. A katona arról érdeklődik, tudna-e fizetségéből könyveket vásároltatni a családdal. Ez a visszatérő kérés később a katonai időszak egyik legsokatmondóbb motívuma lett. A levélváltásban rendszeresen megjelennek a könyvcsomagok, a könyvkölcsönzés és a tanulás tervei. Az olvasás itt nem valamiféle utólag romantizált menekülés. A hosszú várakozásokkal és fárasztó szolgálatokkal kitöltött időben gyakorlati eszköz volt arra, hogy a fiatalember kapcsolatban maradjon elképzelt civil életével.

Az osnabrücki levelek különös fényt vetnek a háborús nyelvre is. Böll egyik pillanatban a szolgálat értelmetlenségéről ír, egy másikban katonás jelmondatot vagy propagandisztikus fordulatot használ, gyakran gúnyos összefüggésben. Az ilyen mondatokat csak dátumuk, közvetlen szövegkörnyezetük és az akkori levélcenzúra ismeretében lehet értelmezni. Évtizedekkel később könnyű volna mindent következetes ellenállásként olvasni, de ugyanilyen tévedés volna a látszólag hivatalos nyelvet önmagában teljes

HÁTTÉRGYÁR

azonosulásként kezelni. A forrás éppen attól beszédes, hogy a magánember hangját és a katonai környezethez alkalmazkodó beszédet együtt őrzi.

A katonai szolgálat testi történet is. A többórás menetelések, az időjárás, a felszerelés és a betegségek rendszeresen előkerülnek. Böll egyszer csizmáról, máskor fájó lábról, elmaradó szabadságról, gyógyszerről vagy újabb orvosi vizsgálatról tudósít. Az 1939 végi levelekben szóba kerül a Pervitin is, amelyet az időszakban serkentő szerként használtak; Böll a családtól is kéri. Ezt a kényelmetlen részletet éppúgy helyén kell kezelni, mint a könyvcsomagok iránti lelkesedését. A katonai életet a fáradtság, a testi megterhelés és a fennmaradás gyakorlati technikái formálták, s ezekről nem lehet hitelesen írni csupán emelkedett lelkiismereti megfontolások nyelvén.

Az 1939 őszétől fennmaradt levelek azt is mutatják, milyen fontos volt a civil kapcsolatok fenntartása. Böll kérdezett a szülőkről, a testvérekről, az ismerősökről, a kölni mindennapokról. A csomagokban élelmiszer, cigaretta, olvasnivaló és apró szükségleti cikkek érkeztek. A hazalátogatás napjait nem általánosságban várta, hanem menetrendek, engedélyek és az alakulatnál folyó szolgálat pontos függvényében számolta. A

levelezés e sokszor prózainak tűnő adataiból egy család háborús életének kiterjedt hálózata bontakozik ki. A katona mögött otthon szervezés, beszerzés, aggódás és állandó válaszadás folyt.

A tanulás terve külön történetet érdemel. Böll oroszul kezdett tanulni, és arról érdeklődött, hogyan folytathatná egyetemi tanulmányait vagy kerülhetne nyelvi képzésre. Az egyik 1940 eleji levélben arról ír, hogy az egyetemi részvételhez a katonai szolgálat alól rendszeres időt kellene felszabadítani, amire felettesei alig látnak lehetőséget. A szellemi kíváncsiság nem szűnik meg, de a szolgálat minden alkalommal felülírhatja. Így értjük meg azt is, hogy az íróvá válás története Böll esetében nem egyenes irodalmi karrier, hanem egy hosszú félbeszakításból való visszatérés története.

A háború első szakaszának levelei azonban nem egyetlen érzelmi hangon szólnak. A laktanyai unalommal és keserűséggel olykor együtt jár a változás iránti vágy. 1940-ben Böll egy helyen azt is mérlegeli, hogy a kaszárnyai élet után a tényleges frontszolgálat másfajta tapasztalat lehetne. E mondatok különösen fontosak annak megakadályozásában, hogy a későbbi háborúellenes szerzőt egy minden pillanatban változatlanul gondolkodó fiatalemberként ábrázoljuk. A

HÁTTÉRGYÁR

világos erkölcsi elutasítás és a katona kíváncsisága, a viszolygás és az ismeretlen iránti késztetés ugyanabban az emberben is jelen lehetett.

A levelek megőrzése és későbbi közreadása külön forrástörténetet alkot. Annemarie Böll az első kötet előszavában elmondja, hogy a levelek nagy része hozzá, más részük a családhoz szólt, és ő maga végezte a gyakran nehezen olvasható kéziratok átírását. A közölt szöveg nem a háború alatt keletkezett minden levél betűhű, válogatás nélküli másolata: a későbbi évekből személyes részeket kihagytak, s a kiadás szerkesztői döntések eredménye. Annemarie külön felhívja a figyelmet arra, hogy a tábori posta cenzúrája miatt bizonyos politikai és társadalmi kérdések nem kerülhettek nyíltan a papírra. A levelek ezért egyszerre kivételes közelségű és szükségképpen korlátozott források.

A családi levélben a katona számít a címzettek tudására, és sok mindenről csak utalásokban beszél. A mai olvasó számára egy fél mondat olykor kevés, a megjegyzésekhez mellékelt szerkesztői apparátus viszont segíthet személyeket, helyeket és eseményeket azonosítani. Máskor éppen az a fontos, ami hiányzik: a fronton folyó harcok teljes képe vagy a megszállás alatt

HÁTTÉRGYÁR

élő emberek tapasztalata nem bontakozik ki pusztán a levélíró nézőpontjából. Böll katonai írásai nélkülözhetetlenek a későbbi író megértéséhez, de a háború egészének leírására önmagukban alkalmatlanok.

A hosszan elnyúló szolgálat során a levelek nyelve is átalakul. Az osnabrücki újonc sokszor a napi renddel viaskodik; a későbbi években a családtól való távolság és a közös élet iránti vágy hangsúlyosabbá válik. Az emberi kapcsolatok sérülékenységét azonban már az első években érzékeli. Minden szabadságengedély, újsághír, csomag és fénykép azt a kérdést is hordozza, hogy mennyit őrizhet meg a magánéletéből az az ember, akinek idejéről és tartózkodási helyéről mások döntenek. E kérdésből később Böll sok regényében egészen más körülmények között is fölismerhető konfliktus születik.

Az 1939-es tábori levelek első olvasásra gyakran meglepően távol esnek attól a komor világtól, amelyet Böll háborús novelláiból ismerünk. A húszas évei elején járó férfi kisebb kényelmetlenségeket és hétköznapi örömöket sorol: a későn érkező postát, az elrontott szabadságterveket, a szerzett élelmiszert és a német laktanyák merevségét. Mindehhez humor és az önmagával szembeni türelmetlenség társul. A kétségbeesésnek és a felháborodásnak ilyen hétköznapi

formái elengedhetetlenek az életút megértéséhez, mert a későbbi közéleti szereplőből sem tüntetik el a fiatal ember esetlegességeit. A leveleket ezért hiba volna úgy kezelni, mintha minden megjegyzésük előre bejelentené a későbbi Nobel-díjast.

Különösen tanulságos az 1939. szeptember 6-án elkezdett levél. A szolgálat rendjéről szóló panaszok között a katona a Pervitint is megemlíti, majd később ismét kér belőle a családtól. A szer akkoriban a katonai és polgári életben egyaránt hozzáférhető serkentőszer volt; az utólagos értékelésnél figyelni kell arra, hogy a fogyasztás következményeiről ma rendelkezésre álló orvosi tudás eltér a korabeli ismeretektől. Az epizód ugyanakkor megmutatja, milyen nehéz volt a kimerítő szolgálat, a kevés alvás és a magánélet megőrzésének vágya közötti egyensúly. A test nem pusztán elszenvedője volt a háborúnak: kényszerei a mindennapi döntéseket is alakították.

Az 1939. december 29-i osnabrücki levél másfajta forráskritikai problémát vet föl. Böll színlelt lelkesedéssel írja le, miként kellene a német katonának saját boldogságáról, az ellátás kiválóságáról és történelmi küldetéséről beszámolnia. A szarkasztikus kezdetet a család gondjai, az egyetemi ügyek és a szabadság

akadályai követik. A jelenetben a hivatalos háborús nyelv és az egyén mindennapjai között szakadék nyílik. A későbbi Böll-próza egyik jellegzetes fogása, hogy az intézmények fennkölt önleírását aprólékosan összeütközteti azokkal a tapasztalatokkal, amelyeknek e leírásban nem jut hely.

A háborús levelezés olvasójának a szerző hallgatását is értelmeznie kell. A családtagoknak írt szöveg nem napló, és különösen nem utólagos tanúvallomás. A címzettet meg kell nyugtatni, a mindennapi ügyeket el kell intézni, a katonai cenzúra pedig megszabja a nyílt közlés kereteit. Annemarie Böll a kiadáshoz írt előszavában ezt külön is hangsúlyozza. A levelekből tehát nem olvasható ki valamennyi harctéri tapasztalat vagy politikai meggyőződés, és az elhallgatott események nem azonosíthatók automatikusan egyetértéssel. A bizonyosság határát a forrás keletkezési helyzete jelöli ki.

A töredékes családi tudósítások között az irodalmi érdeklődés feltűnően állandó. Böll újabb olvasmányokat kér, Seneca művét említi, orosz nyelvi tanulmányait szervezi, és saját továbbtanulásának esélyeit mérlegeli. Könyvekből alkotott, mobilizálható magánkönyvtára a laktanyában olyan szellemi teret hozott létre, amelyet a hadsereg napi rendje nem tudott teljesen ellenőrzése alá

HÁTTÉRGYÁR

vonni. Mindez nem jelentett védelmet a háború tényleges erőszakával szemben. Az olvasás mégis megtartotta a lehetőséget, hogy egy katonáról az egyenruhája és a beosztása mellett más is elmondható legyen.

A későbbi szépíró számára a háború éveinek egyik visszatérő tanulsága az idő elvesztése volt. A betegségek, az alárendeltség, az értelmetlennek érzett menetelések és az állandó várakozás egyaránt azzal jártak, hogy az egyénnek kevés beleszólása maradt életének ütemébe. Az 1945 utáni történetekben ezért egy távolmaradás, egy elszalasztott találkozás vagy egy váratlan hazatérés gyakran többet fejez ki a történelmi erőszakról, mint egy katonai jelenet. Böll felismerte, hogy a háborúnak akkor is vannak következményei, amikor a fegyverek már elhallgattak, mert a kapcsolatokat és a lehetséges jövőket semmisíti meg.

HÁTTÉRGYÁR

IV. Annemarie és a háború magánélete

A háborús levelekből fokozatosan két ember közös élettörténete bontakozik ki. Heinrich Böll és Annemarie Cech kapcsolata már a háború alatt elmélyült; 1942 tavaszán házasságot kötöttek. A kapcsolatot kezdettől különleges helyzet határozta meg. A közös otthon lehetősége még meg sem szilárdult, amikor a hadsereg, a bombázások és az utazási korlátozások az együtt töltött időt ritka és kiszámíthatatlan eseménnyé változtatták. A házasság mindennapjainak jó részét ezért papíron, levélben kellett megélniük.

Annemarie később, a háborús levelezés kiadásának előszavában részletesen beszélt a Böll családdal való megismerkedéséről. Tanulmányi barátnőjén, Heinrich egyik nővérén keresztül került a család közelébe. Emlékei szerint a házban a nyitottságot és a szellemi vitát a politikai helyzettel szembeni erős ellenérzés kísérte. A katolikus hit a környezet tagjainak közös nyelve volt, miközben az egyházi intézményekkel kapcsolatban korántsem voltak kritikátlanok. Annemarie előszava tehát több a levélkiadás technikai magyarázatánál: bepillantást enged annak a közösségnek

HÁTTÉRGYÁR

az életébe, amelyhez Böll a háború legsúlyosabb időszakában kötődni igyekezett.

A levelezésben Annemarie nem valamiféle néma háttérszereplő, noha az olvasó gyakran Heinrich válaszaiból és utalásaiból ismeri meg a kapcsolatot. Ő dolgozott Kölnben, ő követte közvetlenül a város és a család sorsát, és később őrizte, gondozta a leveleket. A háború után a férj irodalmi életének is résztvevője maradt. A róla szóló elbeszélésben különösen fontos elkerülni azt a szemléletet, amely a feleség tevékenységét kizárólag a nagy író támogatására szűkíti. Annemarie saját munkával, tudással és döntésekkel rendelkező ember volt, akinek tapasztalata nélkül a családi élet és a fennmaradt dokumentumanyag is szegényebb volna.

A háború közepén a levelek egyik állandó témája a hazatérés lehetősége. A rövid szabadságok, a vasúti utak és az újabb behívások ritmusa megszabta a házaspár közös idejét. A katonai levelezésben az otthon helyenként szinte érzéki részletességgel jelenik meg: a közös étkezés, a tiszta ruha, a városi séta, a kölni utcák emléke. A frontszolgálat során átélt testi nyomorúság után a család háztartása és beszélgetései a szabadság nagyon konkrét formáivá váltak. A háború ellenkező oldalról is

HÁTTÉRGYÁR

alakította az intimitást, mert az együttlét lehetőségét újra meg újra megszakította.

Az 1943 júliusi levelek már olyan katonát mutatnak, aki egy szabadság után visszautazik a francia tengerparti állomáshelyére. A környezet leírásában egyszerre van jelen a természet szépsége és a katonai berendezkedés visszataszító látványa. A homokdűnék, a víz, a fenyvesek és a nyári fények mellett drótakadályok, aknák és bunkerek sorakoznak. Böll különösen érzékeny arra, amikor a háború egy szép vidéket használhatatlanná és fenyegetővé változtat. A tájat nem festői háttérként kezeli: számára az a kérdés, miként lehet ugyanazon a helyen jelen a természet szabadsága és az ember alkotta pusztítás rendszere.

Köln bombázásai a háború magánéleti történetének másik meghatározó szálát alkotják. A légitámadások nem egyetlen katasztrófa formájában szakították meg a család életét, hanem újra meg újra felborították a lakhatást és a közlekedést. Annemarie előszavában megemlékezik arról, hogy saját lakóhelyük, majd a Böll család otthona is megsemmisült. A családtagok Ahrweilerbe kerültek, egy korábbi vendégház szűk szobái közé, és onnan kellett ingázniuk Kölnbe. A vasúti kocsikat olyanok töltötték meg, akik a városban dolgoztak, de többé nem

HÁTTÉRGYÁR

rendelkeztek ott lakással. A háború ezzel az otthon jelentését is megváltoztatta: lakni valahol egyre kevésbé jelentette azt, hogy ott lehet az ember biztonságban.

A történetben egymás mellett fut a fronton levő férfi és a bombázott városban élő nő tapasztalata. Heinrich a távolból aggodalommal követi Köln sorsát, miközben Annemarie és a rokonság a pusztítás közvetlen következményeivel néz szembe. A későbbi Böll-regényekben gyakran a családok vállára nehezedik a történelem legsúlyosabb terhe: a szülőknek, nőknek, gyermekeknek kell megőrizniük az élet minimális feltételeit, miközben a nagy politikai szavak elvesztik mindennapi hitelüket. A háborús levelek arra figyelmeztetnek, hogy ez az irodalmi érdeklődés valóban megtapasztalt társadalmi helyzetekből is táplálkozott.

Annemarie szerint Heinrich sokszor akkor is levelet írt, amikor szolgálati helye viszonylag közel volt Kölnhöz. A későbbiekben Franciaországból szinte naponta, a keleti frontról pedig lehetőségei szerint írt. Az írás gyakorlata így olyan állandóságot teremtett, amelyet a katonai élet elvett tőle. A levelekben az események rögzítése mellett már a nyelvi megformálás igénye is jelen van. Egyes természetleírásokban, hangulati átmenetekben és groteszk megfigyelésekben felismerhetők későbbi

prózájának elemei, de ezeket nem szabad kész szépirodalmi művekként kezelni. Az írót érdeklő témák és a levélíró közvetlen szükségletei itt még szorosan összetartoznak.

A fennmaradt dokumentumokból egy mélyen vallásos, ugyanakkor a katonai és társadalmi intézményekkel szemben kételkedő ember képe rajzolódik ki. Egy-egy levélben az ima a félelem és a bizonytalanság kezelésének módja, máskor a papi magatartásról írt éles megjegyzés világít rá az intézményes vallás iránti ellenérzésre. A hit és az egyház közötti későbbi konfliktus tehát nem a háború utáni sikerek velejárójaként jelent meg először. A háborús élethelyzet már korán próbára tette, miként lehet az emberséghez és a vallásos meggyőződéshez ragaszkodni olyan intézmények világában, amelyek nem feltétlenül védik az egyént.

A kapcsolat történetéhez a veszteségek is hozzátartoznak. A családi halálesetek, a pusztuló város, az egészségi nehézségek és a folyamatos bizonytalanság nem csupán kísérőjelenségek voltak. Az a kérdés, hogy a család együtt maradhat-e, olykor minden politikai vitánál közvetlenebbnek bizonyult. Amikor a háború vége közeledett, a házaspár számára a béke nem elvont

történelmi fordulatot ígért, hanem a lehetőséget arra, hogy hosszabb időre ugyanabban a városban, egy fedél alatt éljenek. Hogy ebből mennyi valósulhatott meg az első években, azt már a romok közé visszatérő Németország körülményei határozták meg.

HÁTTÉRGYÁR

V. Hazatérés a romok közé

1945-ben a háború végével nem állt helyre egyetlen pillanat alatt a civil élet. A városok romokban hevertek, a lakások hiányoztak, az élelmezés bizonytalan volt, a közlekedés és a munkavállalás a korábbiaknál jóval nehezebbé vált. A hazatérő katonák gyakran nem arra az otthonra találtak, amelytől évekkel korábban elbúcsúztak. Böllnek is újra meg kellett találnia helyét a megváltozott Kölnben. A személyes veszteségek és az ország katonai veresége közepette az írás kérdése korántsem puszta irodalmi ambíció volt: arról kellett döntenie, hogyan lehet az átélt évek tapasztalatát egyáltalán elbeszélni.

A háború utáni német irodalmat gyakran romirodalomnak, Trümmerliteraturnak nevezik. A kifejezés részben a lerombolt városokra utal, de legalább ilyen fontosak mögötte a lerombolt beszédmódok. A náci propaganda szavai, a katonai pátosz és a hivatalos hősi retorika után sok író a mindennapi nyelv egyszerűségét kereste. A rövid mondat, a tárgyias megfigyelés és a díszítetlen élethelyzet ábrázolása erkölcsi jelentést nyert, mert el akart távolodni attól a beszédtől, amely a háború alatt a valóságot eltakarta. Ugyanakkor a romirodalom

HÁTTÉRGYÁR

nem egyetlen egységes iskola volt, és alkotóinak stiláris különbségei legalább olyan jelentősek, mint közös történelmi tapasztalataik.

Böll korai prózájában a háború elbeszélése gyakran oldalról kezdődik. Nem a tábornoki döntések vagy a hadműveletek logikája kerül előtérbe, hanem az a személy, akinek teste, családja és emlékezete viseli a következményeket. A katona fáradt, éhes, megalázott vagy olykor közönyös; a civil világ lakói gyakran szintén nélkülöznek, és nem kíváncsiak a nagy szavakra. Ez az érdeklődés a háború után különösen időszerű lett. A katonai vereség feldolgozásához ugyanis nem volt elegendő a harcok elvesztésének magyarázata. A társadalomnak szembe kellett néznie saját részvételével, hallgatásával és a korábban magától értetődőnek tartott tekintélyekkel.

A korai novellák világát ezért kétféle hallgatás veszi körül. Az egyik a veszteségekről nehezen beszélő emberek hallgatása, a másik az elkövetett bűnök és felelősségek elhallgatása. Böll nem mindig nevezi meg közvetlenül a történelmi rendszert, amely a figurák sorsát formálta, és ez később kritikus kérdéseket is felvetett a műveivel kapcsolatban. Az irodalmi közvetettség azonban nem feltétlenül a történelem

HÁTTÉRGYÁR

elkerülésének jele. Az író olykor azzal mutatja meg a múlt hatalmát, hogy hősei látszólag a legszokványosabb tevékenységet sem tudják zavartalanul elvégezni.

A háború utáni alkotói indulás anyagi nehézségei önmagukban is értelmezik Böll későbbi témáit. A család megélhetése, a szerény jövedelem és az irodalmi elismerés bizonytalansága meghatározta a pályakezdést. Az irodalomtörténet gyakran hajlamos a későbbi Nobel-díj felől visszatekinteni, és a kezdeti éveket szükségszerű felkészülésnek tekinteni. A korabeli döntésekben azonban nincs semmi előre garantált. A fiatal szerző nem tudhatta, mikor jelenik meg valamelyik munkája, hogyan fogadják majd a kritikusok, és elegendő lesz-e az írásból származó jövedelem.

Böll egyik döntő írói felismerése az volt, hogy a hétköznapi dolgok pontos leírása társadalmi ítéletté válhat. Egy szoba állapota, egy étkezés hiánya, egy idegen hivatal ridegsége, egy gyorsan elhangzó sértés vagy egy kényelmetlen családi látogatás mind megmutathatja, milyen rend szerint oszlik meg a méltóság és a hatalom. A társadalmi kritika tehát gyakran a részletek érzékeléséből bontakozik ki. Innen érthető későbbi ellenérzése a nagy gazdasági sikertörténetekkel szemben is: az ország gyarapodásáról

HÁTTÉRGYÁR

szóló nyelv csak akkor hiteles, ha meg tudja magyarázni, miért maradnak sokan a jólét peremén.

A háborús levelek és az első elbeszélések közötti kapcsolat nem egyszerű átírás. A levelekben a szerző első személyben, meghatározott címzetteknek ír, az események ideje közvetlenül adott, és az elhallgatások gyakran a cenzúra vagy az intimitás következményei. A szépirodalomban ezzel szemben a nézőpont, a jelenetsorrend és az elbeszélő hang már tudatos szerkezet része. A korai novellák feldolgozzák a katonai tapasztalatot, de közben átalakítják azt, s az egyéni történésekből olyan alakzatokat hoznak létre, amelyek mások sorsára is érvényesek lehetnek. E különbség miatt forráskritikai hiba volna minden kitalált figurához közvetlen életrajzi megfelelőt keresni.

A világháború utáni német társadalomban hamarosan a gazdasági újjáépítés kapott központi szerepet. Az anyagi helyreállítás kétségtelen eredményeket hozott, de a múlt politikai és erkölcsi kérdéseit nem oldotta meg. Böll korai prózája már előkészíti azt a nagyobb témát, amely az ötvenes években egyre fontosabbá válik számára: lehet-e tisztességes társadalmat építeni úgy, hogy közben az emberek inkább a rend és a gyarapodás látszatát őrzik, mintsem szembenéznek a korábbi évek

HÁTTÉRGYÁR

felelősségével. E kérdéshez az irodalom saját eszközeivel közelített, embereket és helyzeteket ábrázolva a politikai tézisek helyett.

Az első háború utáni évek irodalmi munkája révén lassan kialakult az a hang, amelyet később Böll sajátjaként ismertek meg. Ebben az irónia és a részvét egymás mellett működik, s egyik sem szünteti meg a másikat. Az embereket olykor nevetségessé teszik szokásaik és önáltatásaik, de a kiszolgáltatottságuk iránti figyelem ettől nem lesz kisebb. Az elbeszélő nem tekinti a szenvedést automatikusan erkölcsi érdemnek, ahogy a sikert sem az emberi érték bizonyítékának. Ez a megkülönböztetés a későbbi regényekben a legkülönfélébb szereplők megítélését formálja majd.

A hazatérés így az írói hivatás szempontjából is hosszú folyamat volt. Böllnek meg kellett találnia a saját mondatszerkezetét, tárgyait és közönségét, miközben az ország is újra meghatározta önmagát. Az 1945 és 1947 közötti évek nem lezárt előszóként állnak az életmű előtt, hanem későbbi művek újra és újra visszatérő tapasztalati alapját adják. Innen vezet az út az irodalmi körökkel kialakuló kapcsolatokhoz, a nyilvános felolvasásokhoz és az első nagyobb elismerésekhez. A következő korszakban az a kérdés kerül előtérbe, miként lett a háború

túlélésének személyes történetéből egy egész társadalom számára kellemetlenül ismerős irodalmi beszéd.

HÁTTÉRGYÁR

VI. A 47-es Csoport és az irodalmi áttörés

A második világháború végét követő első esztendőkben a német író számára a legnagyobb akadályt talán az jelentette, hogy a közönség és az irodalom közös nyelvét kellett újrateremtenie. Az a német nyelv, amelyben a húszas–harmincas években az iskolai dolgozatok, a családi levelek és a szépirodalom megszólalt, tizenkét év alatt a hivatalos propaganda kifejezéseivel is megtelt. A háború után a szavak megőrizték a jelentésüket, használatuk ártatlanságába vetett bizalom azonban megrendült. Heinrich Böll már a katonai levelekben is érzékeltette az egyenruha és a hadsereg nyelvének távolságát az emberi tapasztalatoktól. Íróként most azt kellett megtalálnia, hogyan lehet a hazatérő katona elnémulását, a tönkrement háztartások gondjait és a háború mindennapi maradványait úgy ábrázolni, hogy a mondatokból ne váljon újabb önigazoló szólam.

A korszakból később elterjedt a romirodalom és a nullpont irodalmának fogalma. A Trümmerliteratur megjelölésnek volt némi lekezelő mellékzöngéje: mintha az írók pusztán azért beszéltek volna romokról, mert

képtelenek voltak eltávolodni a szemük előtt heverő törmeléktől. Böll éppen ezzel a felfogással szemben ragaszkodott hozzá, hogy a romok, a háború és a hazatérés témája történelmi szükségszerűség volt. Az új életre szánt lakásnak nem képzeletbeli alapjai voltak, hanem olyan falai, amelyekből még ki kellett hordani a téglatörmeléket. A háború után semmi sem indokolta, hogy az irodalom rögtön ünnepi hangra váltson.

Böllnek előbb a megélhetéséről kellett gondoskodnia. Feleségével, Annemarie-val közösen igyekeztek működő családi életet teremteni az anyagilag szűkös körülmények között. A tanári munkát vállaló Annemarie szerepe különösen fontos volt: amíg férje a rendszeres irodalmi munkához szükséges időt próbálta megteremteni, a család hétköznapjainak anyagi terheiből jelentős részt viselt. A későbbi visszaemlékezésekben a siker néha elkerülhetetlennek látszik, az ötvenes évek elejéhez vezető út azonban megrendelésekből, elutasításokból, pályázatokból és olyan napokból állt, amikor az írás nem hozott jövedelmet. A család életét emiatt nem lehet úgy bemutatni, mintha puszta háttér lett volna a nagy művek születése mögött.

A háború utáni német irodalomban sokaknak vált találkozóhelyévé az úgynevezett 47-es Csoport. Hans

Werner Richter körül formálódott társaság volt ez, amelynek nem készült az egész korszakra kötelező ízlésprogramja. A felolvasásokat nyilvánosnak ható, gyakran kíméletlen kritikai vita követte. A szöveg írója nem vonulhatott vissza a tekintélye mögé: meg kellett hallgatnia, mit tartanak mások feleslegesnek, modorosnak vagy éppen újszerűnek. A műhely szabadsága a résztvevőknek eltérő tapasztalatot jelentett, és a csoport történetét utóbb túlzottan egységes fejlődéstörténetként is szokás volt elmondani. Böll számára azonban valóságos lehetőséget teremtett, hogy elsőrangú olvasók előtt próbálhassa ki prózáját.

Az 1951-es felolvasás és az ott elnyert csoportdíj fordulópontnak bizonyult. Böll ekkor már évek óta írt, de az elismerés szerkesztőségi kapcsolatokat, láthatóságot és a pálya folytatásába vetett bizalmat jelentett. Az irodalmi áttörésnek nem volt egyetlen varázslatos pillanata: a díj mellett számítottak a korábbi közlések, a rádiós lehetőségek, a kiadókkal épülő kapcsolatok és a növekvő olvasói figyelem. A csoport körül később ismertté vált többek között Günter Grass és Ingeborg Bachmann is, de közös fellépésükből nem következik, hogy ugyanazt értették volna az irodalom feladatán. Böll saját hangját az egyszerűnek látszó elbeszélés, az irónia,

HÁTTÉRGYÁR

a hétköznapi beszéd és a morális következetesség különös együttese tette felismerhetővé.

A korai történetek visszatérő alakjai nem a háború nagy stratégái. Fiatal katonák, éhező emberek, várakozó asszonyok, alkalmi munkából élő családok népesítik be a novellákat. A hősök gyakran csak egyetlen döntésig jutnak: megszólaljanak-e, mondjanak-e igazat, megosszák-e az ételüket, vagy forduljanak el mások bajától. Ez a lépték a kor tudatos ábrázolási választásának tekinthető. A romok között élő embernek a nagy szavakból volt a legkevesebb hiánya, az erkölcs kérdése pedig a legegyszerűbb mozdulatokban mutatkozott meg.

Böll hírneve ugyanakkor a német irodalmi nyilvánosság szerkezetének változásával is összefüggött. A kiadók újjáépítették kapcsolataikat, a rádiók kulturális műsorai keresni kezdték az új hangokat, a lapok kritikusaival való találkozás pedig egyre nagyobb súlyt kapott. Aki megjelent egy folyóiratban, még nem számíthatott arra, hogy könyve széles közönséghez eljut. Az írónak meg kellett tanulnia a kulturális intézmények működését, miközben továbbra is bizalmatlan volt minden olyan szervezettel szemben, amely az egyén rovására önmaga jelentőségét hangsúlyozta.

HÁTTÉRGYÁR

Az első áttörés tehát nem zárta le a nélkülözés korszakát, de irányt adott neki. Böll ekkor kezdte megérteni, hogy saját tapasztalatainak történelmi jelentősége van, amennyiben mások is ráismernek bennük a maguk életére. Az írónak nem kellett az egész társadalom nevében beszélnie ahhoz, hogy a közérzetet pontosan ragadja meg. A felolvasott elbeszélés, a társak vitája és az olvasói visszajelzés együttesen olyan nyilvánosságot hozott létre, amelyben a magánember hangja politikai következményekkel is járhatott.

Az 1951-es díjhoz vezető út megértéséhez érdemes hangsúlyozni, hogy a 47-es Csoport működésében a felolvasás és az azonnali bírálat sajátos irodalmi nyilvánosságot teremtett. A meghívottak a készülő művekről beszéltek, nem hosszú programnyilatkozatokat írtak. Ez a közeg a háború után széttöredezett német kulturális életben olyan találkozási lehetőséget adott, amelyet sem az egyetemek, sem a kiadói üzletmenet nem biztosított ugyanilyen módon. A siker azonban nem szüntette meg az erőviszonyokat: a kritika joga és a hallgatás kényszere egyaránt alakíthatta a résztvevők tapasztalatait.

Böll esetében különös jelentősége volt annak, hogy a felolvasott szöveg hatását nem pusztán egy témával,

HÁTTÉRGYÁR

hanem az előadás módjával érte el. A komikum és a keserűség közti ingadozás megakadályozta, hogy a háborús történet kifejezetten patetikus formát öltsön. A század derekának német elbeszélői számára kényelmetlen feladat volt a részvét és az ítélet összeegyeztetése: a saját nemzedékük szenvedése valóságos, az elkövetett bűnök ténye pedig megkerülhetetlen maradt. Böll később sem engedte, hogy a kisember iránti rokonszenv egy egész társadalom történelmi felmentésévé váljon.

Az irodalmi áttörés mögött Annemarie Böll munkája is ott volt. A házaspár közös háztartásának fenntartása, a tanári jövedelem és a mindennapok megosztott feladatai nélkül a fiatal író nehezebben teremthette volna meg az alkotáshoz szükséges időt. Az irodalomtörténet hajlamos az elismerést egyetlen névhez kötni, miközben a kulturális munka háztartási feltételeit láthatatlanná teszi. A Böll család történetében a feleség önálló fordítói és értelmiségi tevékenysége is fontos, ezért részvétele nem írható le pusztán az író személyes támogatásaként.

A korai elbeszélésekből megismerhető társadalom nem azonos a hivatalos újjáépítés hősi képeivel. Egy-egy kicsiny gesztusnak, kenyérdarabnak vagy figyelmetlen szónak rendkívüli súlya támadhat. Az elbeszélésekben a

megalázás sokszor halkan történik: azzal, hogy valaki nem veszi komolyan a másik ember szükségleteit, vagy hivatali szabállyal helyettesíti az odafigyelést. Ezek az apró konfliktusok magyarázzák, miért fejlődhetett ki Böll prózájából a következő évtizedekben olyan társadalomkritika, amely a tekintélyt mindig a konkrét emberi következmények felől mérte meg.

HÁTTÉRGYÁR

VII. A háború utóélete a regényben

A háború után írt első nagyobb prózai művek azt vizsgálták, mi történik azzal az emberrel, akit évekig a hadsereg szabályaihoz és a halál közelségéhez szoktattak, majd egyszer csak visszaküldenek a polgári életbe. Az 1951-ben megjelent Wo warst du, Adam? – magyarul Ádám, hol voltál? – nem egyetlen győzelmes vagy vesztes hadjárat nagy ívű tablóját adja. A regény mozaikos szerkezete különböző helyszíneket, sorsokat és nézőpontokat érint; a frontvonalak mozgása mögött az emberi lét megtörését és a gyilkosság intézményes hétköznapiságát mutatja meg. Már a cím is kérdésként hangzik el: ki hol volt, amikor mindez megtörtént, és ki számolhat be saját részvételéről?

A történet fontos vonása, hogy a háború nem pusztán a közvetlen harc képében jelenik meg. Az utak, az állomások, a szállások, a parancsok és a véletlen találkozások ugyanolyan súllyal szerepelnek benne. A mindennapi tárgyak jelentést kapnak: a katonai adminisztráció papírjai vagy egy elfogyasztott étel is jelezheti, milyen távol került a normális élet azoktól, akik éppen élnék. Böll prózájának olvasója ritkán kap

HÁTTÉRGYÁR

kényelmes távolságot az eseményektől. A háború története többnyire egy ember testén, fáradtságán, szorongásán és hiábavaló reményén keresztül érthető meg.

Böll maga is éveket töltött katonaként. A háborús levelek megőrzik azokat a napokat, amikor minden figyelme a szabadságra, a ruhára, az élelmiszerre és a hozzátartozóktól érkező üzenetekre irányult. A korabeli levelezés ugyanakkor nem tekinthető egyszerűen későbbi regényeinek nyers vázlatának. Az üzenetek címzettje a család volt, a katonai cenzúra korlátozta a leírható dolgokat, a levélíró saját pillanatnyi félelmeit és reményeit is rendezte. A regényíró viszont egy később kialakított szerkezettel, kiválasztott szereplőkkel és tudatos kihagyásokkal dolgozott. A kétféle anyag összekapcsolható, de nem olvasható egymás helyett.

A háborús irodalom egyik állandó nehézsége az áldozat és a résztvevő nézőpontjának elválasztása. A német katona szenvedése történelmileg valóságos tapasztalat, de ebből nem következik, hogy eltűnhetne a Németország által indított háború és a náci üldözés felelőssége. Böll művei akkor a legerősebbek, amikor az egyszerű katona részvétét nem változtatják történelmi felmentéssé. A töredékes történetekben a parancsok vak

végrehajtása, az alkalmazkodás és az emberi tisztesség apró kísérletei egyszerre válnak láthatóvá.

A háború másik maradandó következménye az időérzékelés változása. Egy fiatal ember éveket veszített az életéből, és az elveszett éveket nem lehetett azonnal visszakapni egyetlen leszereléssel. A visszatérésről szóló történetekben ezért a családi otthon is idegenné válhat, még akkor is, ha a ház áll, és az asztalnál ugyanazok ülnek. A régi fényképek más személyeket mutatnak, az ismerős utcákon új szabályok érvényesülnek, az emlékezet pedig nem igazodik a béke hivatalos dátumához. A háború utáni nemzedéknek a folytonosságot kellett újraalkotnia ott, ahol valójában megszakadás történt.

A korai novellák és a regény összevetése megmutatja, hogyan keresett Böll megfelelő alakot a tapasztalathoz. A novella néha egyetlen gesztusra épül, és ezzel az olvasóra bízza az előzmények feltárását. A regény nagyobb társadalmi teret nyit, de Böll óvakodik a mindent megmagyarázó elbeszélőtől. Szereplői többnyire korlátozott ismeretekkel rendelkeznek, ezért nem képesek előre látni saját sorsuk történelmi értelmét. Az ilyen elbeszélés a háborús tapasztalat hitelesebb formája lehet, mint egy utólag minden szereplőnek igazságot

HÁTTÉRGYÁR

szolgáltató, magabiztos krónika.

Az ötvenes évek olvasóinak viszonya ehhez az irodalomhoz korántsem volt egységes. Sokan éppen felejteni akartak, és a béke nyelvében inkább a gyarapodás, a rend és a normalitás szavait keresték. Másokban a hallgatás váltott ki ellenállást, mert az elveszített családtagok, a bombázások és a menekülés emléke nem hagyta őket nyugodni. Böll az utóbbi tapasztalatnak teremtett tartós irodalmi helyet, bár az olvasói siker később új kérdést vetett fel: mi történik a háború emlékével, ha az idővel maga is megszokott kulturális termékké válik?

A háborús regény jelentősége ezért messze túlterjed a harctéri epizódokon. Arról szól, milyen nehezen fogalmazható meg az egyéni felelősség olyan körülmények között, amikor a döntések nagy részét látszólag mások hozzák meg. A Böll által megrajzolt világban a történelmi katasztrófa és a személyes erkölcs egymáshoz kapcsolódik, de egyik sem oldható fel a másikban. A későbbi nagyregények – különösen a Biliárd fél tízkor – ugyanezt a kérdést emelik át a háborút követő béke intézményei közé.

HÁTTÉRGYÁR

VIII. A nélkülözés hétköznapjai

Az 1953-ban megjelent Und sagte kein einziges Wort – magyarul És száját nem nyitotta szóra – már a háború utáni hétköznapokban játszódik. Szereplői életét nem a front közvetlen fenyegetése, hanem a szegénység, a lakáshiány, a házasság fáradtsága és a társadalmi közöny határozza meg. A történet középpontjában Fred és Käte Bogner áll. Különélésük nem látványos botrányból következik: a körülmények és a ki nem mondott sérelmek lassanként tették szűkké az együttélés lehetőségét. Böll számára a lakás mérete és az emberi méltóság kérdése közvetlenül összefüggött. Ahol nincs elegendő hely az alváshoz, a munkához vagy a csöndhöz, ott az érzelmek is másként formálódnak.

A regény visszafogott eszközökkel beszél arról, hogyan szorul a személyes élet a fogyasztás és a nélkülözés közé. A szereplők nem társadalomtudományi tételeket mondanak fel, hanem közlekednek a városban, pénzt számolnak, szállást keresnek és egymásra várnak. A tárgyi világ szűkössége éppen azért nyugtalanító, mert a gazdasági újjáépítés hivatalos nyelve mellett jelenik meg. A város fejlődéséről szóló mondatok mögött ott vannak

azok a családok, amelyek számára az új jólét legfeljebb kirakati látvány. Böll szociális érzékenysége ebben a regényben nem elvont program, hanem megfigyelő figyelem.

A házasság ábrázolása külön figyelmet érdemel, mert Böll maga is anyagi nélkülözésben kezdte a háború utáni életet Annemarie-val. Az önéletrajzi párhuzam megvilágíthat egyes motívumokat, a Bogner házaspárt mégsem helyes közvetlenül a Böll család másolataként kezelni. Az író tudatosan sűríti a hétköznapi feszültségeket, és az elbeszélői nézőpont váltogatásával mindkét félnek önálló belső világot ad. Ez a megoldás eltér attól, amikor a házassági válságot kizárólag az egyik szereplő erkölcsi hibájával magyarázzák. A regényben a kapcsolat súlyos kérdései egy egész társadalmi berendezkedés következményeivel fonódnak össze.

A katolikus környezet Böll műveiben sokszor egyszerre jelent otthont és konfliktust. A templom, az ima és a vallási emlék valódi vigaszt adhat, miközben az egyházi intézmények működése távol kerülhet a kiszolgáltatott emberek szükségleteitől. A szegény család mindennapi gondjaira nem elég általános erkölcsi utasításokkal válaszolni. Böll szemében a kereszténység

HÁTTÉRGYÁR

hitelességének próbája az volt, hogy az intézmény képes-e megérteni az anyagi szükséget, a testi fáradtságot és a szégyent. Az ilyen prózában az egyház bírálata nem egyenlő a hit megtagadásával; éppen az elvárt irgalom nevében fogalmazódik meg.

A regények mellett a rövidebb elbeszélések ugyancsak feltérképezik a háború utáni élet visszásságait. A korai történetekben az élelem elosztása, a munka alkalmi jellege és a személyes kiszolgáltatottság visszatérő motívum. Böll látásmódjára jellemző, hogy a közösségi viszonyokat nem kizárólag az állam vagy a piac intézményei felől vizsgálja. Számít, hogyan beszélnek a gyermekkel, hogyan bánnak a dolgozóval, és mi történik azzal, aki egyetlen napra sem tud megfelelni az elvárt polgári rendnek. Ebben a világban az udvariasság hiánya és a politikai hatalom érzéketlensége közös eredetűnek tűnhet.

Az irodalmi elismertség lassan enyhített a család pénzügyi gondjain, de nem szüntette meg Böll emlékezetében a korábbi szükséget. A szegénység megjelenítése ezért a későbbi írásokban sem válik puszta fiatalkori motívummá. Az író a gyarapodó társadalomról beszélve is észreveszi azokat, akiknek életébe a prosperitás csak késve vagy egyáltalán nem jut el. A

HÁTTÉRGYÁR

szociális különbségeket a lakás, a ruházat és a szabadidő kérdésén keresztül jeleníti meg, elkerülve, hogy szereplőit társadalmi csoportok jelképeivé fokozza le.

Az ötvenes évek közepére a nyugatnémet közvélemény egyre inkább a siker, a modernizáció és a fogyasztás látványához igazodott. Böll prózája ezzel szemben a be nem gyógyult sebeket tartotta a figyelem középpontjában. A német gazdasági csoda történetét nem lehet a nélkülözés története nélkül elbeszélni, és ez az irodalmi felismerés korántsem csak szociális érzékenységből fakad. Akinek nincs biztos lakása, annak a családi kapcsolatai és a saját jövőjébe vetett bizalma is veszélybe kerülhet. Böll a társadalmi felelősséget ezért az egymás mellett élő emberek viszonyában kereste, nem pusztán a kormányzati nyilatkozatokban.

HÁTTÉRGYÁR

IX. A gazdasági csoda mögött

A Német Szövetségi Köztársaság ötvenes éveit gyakran a látványos gazdasági felépülés korszakaként tartják számon. A nyugatnémet márka 1948-as bevezetése, a termelés élénkülése, a nemzetközi kereskedelem bővülése és az egyre nagyobb fogyasztás új életlehetőségeket teremtett. A változás azonban nem mindenkinek ugyanazt jelentette. Az elveszített vagyon, a menekülés, a lakásválság és a háborús sebesülések nyomai hosszú ideig jelen voltak a társadalomban. Böll számára a gyors gyarapodás legfontosabb kérdése az volt, hogy a társadalom képes-e közben szembenézni az előzményekkel, vagy a fejlődést a kellemetlen múlt eltakarására használja.

Konrad Adenauer kancellárságának politikai világa a stabilitásra, a nyugati integrációra és a kommunizmussal szembeni önmeghatározásra épült. A hidegháború körülményei között a Német Szövetségi Köztársaság intézményeinek megerősítése sokak számára valódi biztonságot jelentett. A bírálók ugyanakkor arra figyelmeztettek, hogy a személyi és intézményi folytonosságok kérdése nem oldható meg egyszerűen a demokratikus berendezkedés megteremtésével. Böll

HÁTTÉRGYÁR

műveiben a megszokott hivatal, a tekintélyes polgár és a jól működőnek mondott szervezet olykor éppen azt bizonyítja, milyen könnyen élhet tovább egy régebbi korszak gondolkodása új nyelven.

Az 1955-ös Das Brot der frühen Jahre – magyarul A korai évek kenyere – szűkebb időtartamra összpontosít, mint a nagy történelmi regények. A főszereplő Walter Fendrich emlékezete és jelen idejű döntései a háború utáni hiány, a megszokott alkalmazkodás és a kitörés lehetősége köré rendeződnek. A kenyér ebben a prózában többféle jelentést hordoz. Táplálék, amelyből egykor kevés volt; mértékegység, amellyel a múlt hiánya megítélhető; és olyan tárgy, amelynek emléke a gyarapodás idején sem veszíti el erejét. A hős világát nem a történelmi események ismertetése, hanem egy tudat belső logikája rendezi el.

Az ilyen elbeszélés jól mutatja, hogy Böllt nem kizárólag a kor társadalmi egyenlőtlensége érdekelte. Az anyagi körülmények alakítják az emlékezetet és a személyiséget is. Aki korábban nélkülözött, az másként tekint az élelmiszerre, a pénzre vagy egy biztos állás ígéretére, mint az, aki számára ezek mindig magától értetődők voltak. Böll prózájának szimbolikája ezért gyakran az egészen hétköznapi tárgyakból építkezik. Az

HÁTTÉRGYÁR

élet nagy fordulatait nem fennkölt szavak jelölik, hanem olyan dolgok, amelyeket a szereplők megfoghatnak, elveszíthetnek vagy odaadhatnak másnak.

A társadalom megváltozott értékrendjében a munka és a fogyasztás erkölcsi mérceként is működni kezdett. A sikeres emberről könnyen feltételezték, hogy érdemes a sikerre, a sikertelenről pedig, hogy felelős helyzetéért. Böll különösen érzékeny volt az ilyen egyszerűsítésre, hiszen háborús regényeinek és novelláinak szereplői sokszor olyan veszteséget hordoznak, amelyet nem lehet egyéni igyekezettel eltüntetni. A polgári önelégültség kritikája mögött tehát történelmi tapasztalat állt: nem minden helyzet szabad választás következménye, és az ember méltóságát nem lehet jövedelme alapján megállapítani.

A későbbi Böll-vita gyakran azt a látszatot kelti, mintha az írónak magával a jóléttel lett volna baja. Műveiből más következtetés adódik. Az éhezést, a rossz lakásokat és a kiszolgáltatottságot soha nem tette vonzóvá. Azt kifogásolta, amikor a társadalom a gazdasági eredményeket erkölcsi igazolásként kezelte, és a stabilitás érdekében nem kívánt tudomást venni az általa kirekesztettekről. A fogyasztás révén szerzett javak segíthetnek egy jobb életben, de önmagukban nem

teremtenek együttérzést, emlékezetet vagy felelősséget.

Az intézménykritika így fokozatosan a regények szervező elvévé vált. Böll hősei nem mindig lázadók; gyakran maguk is szeretnének békésen élni, biztos megélhetést találni, családot alapítani. A konfliktus akkor jelentkezik, amikor az ehhez szükséges feltételekért cserébe hallgatást, alkalmazkodást vagy valamilyen kényelmetlen hazugság elfogadását várják tőlük. Az író a nyugatnémet demokrácia hétköznapi értékrendjét vizsgálta, nem annak létjogosultságát vonta kétségbe. Éppen emiatt vált bírálata olykor kényelmetlenné: saját társadalmának ígéreteit kérte számon magán a társadalmon.

Az ötvenes évek végére a különálló történetekből egyre határozottabban összeállt Böll nagy témája. A német múlt és jelen közé húzott határ a hivatalos kronológiában világos volt, a családok és az intézmények életében azonban sokkal kevésbé. Megszülettek az új törvények és új épületek, de a régi döntések szereplői, haszonélvezői és áldozatai tovább éltek. Ebből a felismerésből nőtt ki az 1959-es Biliárd fél tízkor: egy olyan regény, amely a történelem maradandó jelenlétét már a családi nemzedékek viszonyaként formálta meg.

HÁTTÉRGYÁR

X. Biliárd fél tízkor: a múlt nem múlik el

Az 1959-ben megjelent Billard um halb zehn – Biliárd fél tízkor – Böll pályájának egyik meghatározó teljesítménye. A regény egyetlen nap köré szerveződő cselekménye három nemzedék történetét kapcsolja össze. A kölni építészdinasztia életében a családi emlékek és a város épületei egymásra vetülnek: ami az egyik korszakban művészi és társadalmi teljesítmény, az egy másikban a rombolás vagy a bűnrészesség színtere lehet. A címben szereplő szokásos biliárdjátszma a rutin és az emlékezés különös metszéspontjává válik. Az olvasó fokozatosan érti meg, milyen sűrű történelmi anyag rejtőzik egy polgári család látszólag rendezett napirendje mögött.

A könyv egyik alapvető kérdése a felelősség örökölhetősége. A különböző nemzedékek ugyanabban a városban élnek, de a történelmi eseményekhez másként viszonyulnak. A nácizmus térhódítása, a háború és az újjáépítés nem egymástól elszigetelt fejezetek: ugyanazon emberek életútjának egymásra épülő állomásai. Ezért a regényben az építkezés és a pusztítás motívuma egymás mellett jelenik meg. Egy épület

HÁTTÉRGYÁR

elkészülhet gondos munkával, megsemmisülhet a háborúban, majd újjáépülhet anélkül, hogy bárki tisztázná, milyen történet kötődött hozzá. A kő tartóssága paradox módon az emberi emlékezet törékenységére figyelmeztet.

Böll elbeszélői módszere jelentősen összetettebb lett a korai, többnyire lineáris történetekénél. A nézőpontok és az idősíkok váltakozása nem puszta formai kísérlet. Azt a tapasztalatot közvetíti, hogy a múltat senki sem birtokolja egyetlen, teljes elbeszélésként. A család tagjai különböző eseményeket emelnek ki, elhallgatnak bizonyos részleteket, vagy másképp nevezik meg ugyanazt a történelmi döntést. Az olvasónak az egymást kiegészítő, olykor egymással feszültségbe kerülő beszámolókból kell összeállítania a család és a nemzet történetét.

A regény híres erkölcsi jelképrendszerében a bárány és a bivaly képe nem egyszerű állatszimbolika. A szereplők számára a két oldal a hatalomhoz, az erőszakhoz és a lelkiismerethez fűződő viszonyt fejezi ki. A jelképek erősek, de félre is vezethetnek, ha az olvasó teljesen egyértelmű politikai címkéket keres bennük. Böll ugyanis a német történelemben nem csupán néhány kirívóan gonosz ember működését ábrázolja. A személyes

HÁTTÉRGYÁR

kényelem, a karrier, a megfelelési vágy és a megszokott tekintélytisztelet is hozzájárulhatott az erőszakos rend fenntartásához. A regény komoly kérdése, hogyan ismerhető fel a hatalom szolgálata a hétköznapi döntések mögött.

Az építészet különösen alkalmas motívuma Böll társadalomkritikájának. Az építész alkotó, aki a közösség számára maradandó formát hoz létre, ugyanakkor megrendelői és intézményei világában dolgozik. Nem rendelkezik korlátlan szabadsággal: terveit politikai és gazdasági érdekek alakíthatják. A regénybeli család foglalkozása így a művészet és a hatalom viszonyáról is szól. Böll saját életrajzában apja mestersége és a kölni városkép tapasztalata fontos hátteret jelentett, de ebből nem következik, hogy az egyes regényfigurákat közvetlen családi portréknak kellene tekintenünk.

Az 1959-es megjelenés különös pillanatban találta a nyugatnémet társadalmat. A gazdasági növekedés és a politikai stabilitás ekkorra kézzelfogható eredményeket hozott, de a nemzetiszocialista múlt nyilvános feltárása még messze nem fejeződött be. A Biliárd fél tízkor éppen azzal kérdőjelezte meg az elégedett önképet, hogy a béke időszakát nem választotta el élesen attól, ami megelőzte. A családtörténet révén az olvasó megérthette: az

intézmények megváltozhatnak, miközben a szereplők magatartása sokszor azonos marad. A történelmi felelősség tisztázása emiatt nem ünnepi évfordulókra korlátozódó feladat.

A regény fogadtatása szintén hozzájárult Böll helyének kijelöléséhez a német irodalomban. A kritikusok egy része méltatta az emlékezés és a társadalmi ítélet összekapcsolását, mások a szimbolika és a szereplők erkölcsi megformálása körül láttak problémákat. Marcel Reich-Ranicki kritikái különösen hasznosak annak megértéséhez, hogy Böll művei gyakran heves vitát váltottak ki még olyan olvasókból is, akik alapvetően tisztelték törekvéseit. A kritikai eltérések arra emlékeztetnek, hogy a közéleti jelentőség nem helyettesíti az irodalmi forma vizsgálatát. A Biliárd fél tízkor egyszerre olvasható korszakregényként és gondosan megszerkesztett, olykor vitatható művészi alkotásként.

A családi múlt és a közös történelmi emlékezet kapcsolatáról szóló regény később újabb összefüggésekben is olvashatóvá vált. A következő nemzedékek számára a háború közvetlen emléke elhalványult, a felelősség kérdése azonban fennmaradt. Ki dönthet arról, melyik épületet állítják helyre, melyik

eseménynek emelnek emléket, és melyik személy nevét őrzik meg tisztelettel? Milyen magatartás választja el a hűséget a szolgalelkűségtől? A Biliárd fél tízkor kérdései az 1959-es pillanatnál szélesebb történelmi tapasztalatot ragadnak meg. Ez az a pont Böll pályáján, ahol a háború utáni szegénység írója a német emlékezet egyik legfontosabb regényírójává válik.

A Fahmel család három nemzedéke különböző viszonyban áll az idővel. A nagyapa, Heinrich Fahmel az építés, a pályakezdés és a polgári elismerés világához kötődik; fia, Robert életében a nemzetiszocialista korszak és a háború rombolása döntő tapasztalat; a következő nemzedék pedig már a történelmi törmelékek között keresi saját erkölcsi helyét. A regény szerkezete ezzel megakadályozza, hogy az olvasó a családtörténetet azonosnak tekintse egy folyamatos, egyenes fejlődéssel. A nemzedékek között olyan döntések és hallgatások állnak, amelyek olykor fontosabbnak bizonyulnak a közösen örökölt névnél.

A Szent Antal-apátság története az építészeti motívum egyik leghatásosabb megjelenése. A felépített, majd elpusztított épületben a családi büszkeség, a katonai parancs és a történelmi felelősség ütközik. Ha az épületet az alkotás és a rombolás szimbólumának

HÁTTÉRGYÁR

tekintjük, ügyelni kell arra is, hogy a regénybeli döntések nem valamiféle absztrakt történelmi törvény végrehajtásai. Minden szereplő a maga tudásával, kapcsolataival és lehetőségeivel cselekszik. Az erkölcsi ítélet akkor marad érvényes, ha ezt a különbséget nem tüntetjük el.

A bárány és a bivaly jelképrendszere a közösségi magatartások értelmezését teszi lehetővé. Aki a bivaly szentségét fogadja el, az a hatalommal azonosuló erőszak és a kiszolgáló engedelmesség világához kerül közelebb; a bárányok oldala a sérülékenységhez és az ellenállás lehetőségéhez kapcsolódik. Az ellentét erőteljesen szervezi a regény erkölcsi terét, ugyanakkor a szereplők életét nem mindenütt tudja hiánytalanul megragadni. Ezzel kapcsolatban jogos az a kritikai kérdés, hogy az erős szimbolika időnként leszűkíti-e a társadalmi alakok önállóságát. Böll jelentősége nem attól függ, hogy minden ilyen ellenvetés elutasítható-e.

Az elbeszélés időkezelése külön figyelmet érdemel. A regény jelen idejű napja a visszaemlékezések révén folyamatosan kitágul, így az olvasó nem a múltról szóló kész magyarázatot kap, hanem a családtagok tudatában élő emlékeknek válik részesévé. A múlt olykor megszakít egy banális cselekvést; máskor az ismerős napi rend

leplezi el azt a történetet, amelyet a szereplő képtelen elmondani. A biliárd megszokott ideje ezért az ismétlődésnek és a megszakított folytonosságnak egyaránt jelképe. Egyetlen nap elegendő ahhoz, hogy több évtized visszafordíthatatlan történései felszínre kerüljenek.

A regény és Böll apjának mestersége közötti kapcsolatra gyakran felhívják a figyelmet, hiszen Viktor Böll tevékenysége is kötődött az építés világához. Az ilyen párhuzam leginkább annak megértésére alkalmas, miért volt ismerős az írónak az anyag, a munka és a megbízó kapcsolatának konkrét oldala. Nem indokolt azonban az építészcsalád valamennyi szereplőjéhez életrajzi megfelelőket rendelni. Az irodalmi alkotás az ismert társadalmi tapasztalatot olyan konfliktusokba sűríti, amelyek valódi személyekre nem vezethetők vissza maradéktalanul.

HÁTTÉRGYÁR

XI. Egy bohóc ítélete

A hatvanas évek elején Heinrich Böll már nem a háború utáni irodalom egyik ígéretes szerzője volt, hanem olyan író, akinek új könyveit a német nyilvánosság jelentős része társadalmi állásfoglalásként olvasta. Korábban megjelent regényeiben a háború emléke, az újjáépítés kétes sikerei és a polgári jólét mögött meghúzódó erkölcsi megalkuvás kapott hangsúlyt. Az 1963-ban megjelent Ansichten eines Clowns, magyarul Egy bohóc nézetei, ezt a vizsgálódást a magánélet területére vitte. A főhős személyes kudarcán keresztül a vallási és társadalmi elvárások egész rendszere vált láthatóvá. A regény megjelenése körüli vita megmutatta, hogy a nyugatnémet társadalom az ötvenes évek stabilitása után is mennyire nehezen viselte, ha egy író a köztiszteletben álló intézmények erkölcsi önképét kérdőjelezte meg.

Hans Schnier, a bohóc, visszaemlékezéseiből, telefonbeszélgetéseiből és keserű megfigyeléseiből áll össze a történet. A cselekmény időben szűkre szabott, az elbeszélés mégis évek és évtizedek eseményeit mozgatja meg. A főhős szakmai és érzelmi válságba jutott, sérülése, növekvő alkoholproblémája és szerelmének

HÁTTÉRGYÁR

elvesztése egyre kiszolgáltatottabbá teszi. Böll számára azonban a bohóc sorsa nem szolgál egyszerű erkölcsi példázatként. Az előadóművész helyzete eleve sajátos: abból él, hogy mások előtt feltárja a szerepek és gesztusok visszásságait, miközben maga is kénytelen szerepet alakítani. A színpadi bohóc így pontosabban láthatja a társadalmi alakoskodást, mint azok, akik a közéletben komoly, megfontolt embernek mutatják magukat.

A regény személyes konfliktusának középpontjában Marie áll, aki éveken át Schnier társa volt, majd a katolikus környezet nyomása és saját vallási meggyőződése miatt más életutat választ. A történetben a házasság kérdése túlmutat két ember kapcsolatán. A katolikus társadalmi közegben a szabályok követése státuszt, megbecsülést és erkölcsi biztonságot nyújt, ám ugyanezek a normák a főhős szemében a tényleges emberi kapcsolatok ellen fordulnak. Schnier számára az együttélés személyes hűséget jelentett; a kapcsolat intézményes elismerését követelő környezet viszont mást tekint érvényesnek. Az ellentétet Böll nem tankönyvi vitaként rendezi el. Az olvasó egy megtört ember érzékelésén át látja, hogyan válhatnak el egymástól az erkölcsi szavak és a mindennapi cselekedetek.

HÁTTÉRGYÁR

A regényt az tette különösen érzékennyé, hogy a kereszténység és a katolikus egyház társadalmi befolyása az Adenauer-korszakban összefonódott. A Német Szövetségi Köztársaság politikai kultúrájában a kereszténydemokrácia a stabilitás, a kommunizmussal szembeni önmeghatározás és a háború előtti értékek helyreállításának egyik meghatározó nyelve volt. Böll katolikus családból származott, és soha nem kezelte közönyösen a vallási kérdéseket. Emiatt kritikáját nehéz volt kívülálló támadásként félresöpörni. A regényben a hívő élet és a felekezeti intézményrendszer közötti feszültség jelenik meg: vajon a hit képes-e megőrizni együttérzését akkor is, amikor a szabályok alkalmazása konkrét emberek életéről dönt?

Schnier társadalmi kapcsolatai a háború utáni német folytonosság másik kérdését vetik föl. Egykori alkalmazkodók és erkölcsi tekintélyek, akiknek múltja kényelmetlen kérdéseket ébreszthetne, immár elfogadott közszereplőkként jelennek meg. A nyugatnémet újjáépítésben sokan gyorsan megtalálták helyüket az új intézményeken belül; a családok és baráti körök azonban tovább hordozták a diktatúra korának döntéseit. A bohóc éles szemmel figyeli ezt a folyamatot. Amit mások józan feledésnek és a társadalmi béke feltételének neveznek,

HÁTTÉRGYÁR

abban ő a felelősség elodázását érzékeli. A politikai állítás szorosan összekapcsolódik a személyes sérelemmel, ezért nem lehet minden szavát az író közvetlen véleményének tekinteni.

Böll már a korábbi műveiben is különös figyelmet fordított a kiszolgáltatott emberekre, az apró társadalmi különbségek érzékelhetővé tételére és arra, hogyan viselkednek az intézmények az egyes emberrel szemben. A bohóc alakjában ezt a témát szokatlan hangon bontotta ki. Schnier olykor önsajnáló, olykor indulatos, időnként meglepően éleslátó és máskor igazságtalan. Az első személyű elbeszélés az olvasót közel engedi szenvedéséhez, ugyanakkor nem kényszeríti arra, hogy minden ítéletét elfogadja. Ez a kettősség a regény egyik legfontosabb irodalmi sajátossága. Aki kizárólag egyházi pamfletként olvassa, könnyen elsiklik az elbeszélő korlátozott látószöge, a visszaemlékezések széttartó rendje és a mű sajátos humora fölött.

A kölni világ és a Rajna-vidék társadalmi közege külön súlyt kap a történetben. Böll műveiben a helyi beszédmód, a lakások, a mindennapi fogyasztás tárgyai és a városok közötti utazás részletei ritkán puszta díszletek. Az Egy bohóc nézeteiben az otthon és a nyilvános szereplés közötti tér választja el egymástól azt,

amit valaki személyesen megél, és amit a környezete elfogadhatónak tart. A telefonbeszélgetések különösen alkalmasak erre: a főhős ugyan kapcsolatba lép másokkal, valójában mégis egyre erősebb elszigeteltséget tapasztal. A korszerű kommunikációs eszköz a megértés hiányának színpadává válik.

A regény megjelenése után az elismerés és az elutasítás egyszerre volt erős. A keresztény sajtó egy részében Böllt egyoldalúsággal és a katolikus intézmények igazságtalan ábrázolásával vádolták. Más kritikusok éppen abban látták jelentőségét, hogy láthatóvá tette a hitre hivatkozó társadalmi konformizmus mechanizmusait. A korabeli vitákat utólag nem érdemes egységes táborokra egyszerűsíteni: különbség volt az irodalmi értékítéletek és a regény politikai felhasználása között. Az író ekkor tapasztalhatta meg újra, mennyire kevéssé lehet elválasztani egymástól a német közéletben a regény esztétikai megítélését és az általa érintett érdekeket.

Marcel Reich-Ranicki Böllről írott kritikái azért fontosak e kérdés vizsgálatához, mert a nagy tekintélyű irodalomkritikus a szerző erkölcsi hitelességét elismerve is képes volt gyengébb megoldásokat és túlzásokat szóvá tenni. Ez óvhat bennünket attól, hogy a regény minden

vitatott elemét automatikusan művészi erénynek tekintsük. A főhős panasza olykor ismétlődik, egyes mellékalakok szándékosan a társadalmi típusábrázolás felé közelítenek, az érvelés néha erősebb az alakformálásnál. A mű ereje mégis abban rejlik, hogy az erkölcsi ítéleteket sérülékeny emberi tapasztalathoz köti. Böll nem hibátlan hőst teremtett, hanem olyan szereplőt, akinek a kudarcával együtt kell számot vetni.

Az Egy bohóc nézetei Böll pályáján fordulópont lett. A háború utáni romokból induló történetek után közvetlenül a jóléti társadalom erkölcsi tekintélyei kerültek a középpontba, és az irodalmi vita a politikai nyilvánosság részévé vált. Böll számára a hit kérdése ettől kezdve mindinkább elválaszthatatlan volt a szabadságétól, az intézményi fegyelem pedig az egyéni lelkiismeret problémáját vetette föl. A regény nem oldotta fel ezeket az ellentéteket. Éppen az tette tartóssá a hatását, hogy a társadalmi rend és a személyes hűség konfliktusára nem kínált kényelmes, mindenki számára elfogadható megoldást.

HÁTTÉRGYÁR

XII. Hit és intézmény között

A hatvanas évek közepén Böllnek a katolikus egyházhoz fűződő viszonyát a nyilvánosság hajlamos volt egyetlen szóval, az egyházkritika kifejezéssel elintézni. A meghatározás csak részben írja le a helyzetét. Az író vallási neveltetése, a család szellemi környezete és háborús levelezése a keresztény hit komoly, személyes jelenlétéről tanúskodik. Ugyanakkor a tekintélyelvűség, az egyházi hivatalok társadalmi szerepe és a polgári önigazolás vallási formái korán ellenérzést váltottak ki belőle. Nem a hit lehetőségét akarta megcáfolni, hanem azokat a helyzeteket vizsgálta, amelyekben a vallási intézmény a saját erkölcsi követelményeinek mond ellent.

A háborús levelek különösen értékes források ehhez a kérdéshez. A fiatal katona sokszor kérdezett a háború értelméről, a gondviselésről és a családi kapcsolatok megőrzéséről, miközben saját olvasmányai közé filozófiai és teológiai művek is bekerültek. Annemarie Böll a levelezés kiadásához írt előszavában a család körüli katolikus közeg nácizmussal szembeni magatartását is felidézte. Ez azonban nem jelenti, hogy a katolikus intézményrendszer egésze egységesen viselkedett volna

HÁTTÉRGYÁR

a diktatúra idején. Böll később éppen a keresztény normák és a háború utáni intézményi önfelmentés közötti ellentétre irányította figyelmét. Saját vallásossága ezért gyakran került összeütközésbe az egyház képviselőivel.

A II. vatikáni zsinat 1962 és 1965 között világegyházi méretekben fogalmazta újra az egyház és a modern világ kapcsolatának számos kérdését. A liturgia, az ökumenizmus, a vallásszabadság és a világi hívek szerepének megvitatása olyan időszakban zajlott, amikor a nyugatnémet társadalom is gyors átalakuláson ment át. Böll irodalmi konfliktusai nem vezethetők vissza közvetlenül az egyházi reformok vitáira, de ugyanannak a korszaknak az erkölcsi bizonytalanságait jelenítik meg. Mi történik, ha a hagyományos tekintélyformák nem képesek választ adni a személyes szabadságról, a társadalmi felelősségről vagy a háború örökségéről szóló kérdésekre? A regényíró és az egyházi reformerek más eszközökkel közelítettek ehhez a problémához.

Böll számára az egyházhoz tartozás kérdésében különösen fontos volt a társadalmi igazságosság. Regényeinek szegényebb szereplői a háború után is gyakran intézményes akadályokkal találkoznak: lakást keresnek, segélyt próbálnak szerezni, munkájuk megbecsüléséért küzdenek vagy egyszerűen el akarják

kerülni, hogy kiszolgáltatottságuk miatt elveszítsék emberi méltóságukat. Amikor egy vallási közösség a tekintélyt és az illem szabályait helyezi az együttérzés elé, az Böll szemében a keresztény tanítás gyakorlati kudarcát jelenti. Az író irodalmában a jóság sokszor nem ünnepélyes gesztus, hanem egészen hétköznapi tett: valaki ételt ad a másiknak, segít elhelyezkedni, vagy egyszerűen hajlandó meghallgatni azt, akit mások már megítéltek.

Ez az erkölcsi érdeklődés a nyugatnémet társadalom sajátos közegében vált politikailag jelentőssé. A kereszténydemokrata kormányzás a gazdasági fellendülés és a demokratikus intézmények kiépítésének korszakával kapcsolódott össze, miközben a politikai vezetők sokszor a keresztény hagyományra hivatkoztak. Böll nem tagadta a demokratikus stabilitás jelentőségét, és a diktatúrával szembeni tapasztalatai miatt különösen érzékeny volt a szabadságjogokra. Attól tartott azonban, hogy az új rendszer a jólét és a politikai kiszámíthatóság nevében eltakarja a társadalmi egyenlőtlenségeket. Az egyház és az állam közötti közelséget ezért nem kizárólag felekezeti kérdésnek látta: az intézmények egymást kölcsönösen igazoló működésének veszélyét is felismerte benne.

HÁTTÉRGYÁR

Az Egy bohóc nézetei hatása nyomán a nyilvánosság figyelme az író személyére is erősebben irányult. Egyes bírálói mintha elvárták volna, hogy Böll világosan döntsön: vagy engedelmes katolikusként fogadja el az intézményes tekintélyt, vagy nyíltan forduljon szembe a vallással. Ez a választás azonban idegen volt attól a gondolkodástól, amely regényeiben is megjelent. Számára az erkölcsi hűség olykor éppen az egyházi hivatalokkal szemben nyerhetett értelmet. Nem feltétlenül az intézményen kívül keresett új vallást, hanem azt kérdezte, hogyan lehet számon kérni a kereszténységre hivatkozó szereplőkön saját kijelentett elveiket.

Böll más német írókkal folytatott eszmecseréjét szintén meghatározta ez a különös belső nézőpont. A 47-es Csoport nem volt felekezeti közösség, tagjait sem azonos politikai meggyőződés egyesítette. A háborús tapasztalat, a nyelv megújításának igénye és a német múlt feldolgozásának szükségessége azonban közös beszédhelyzetet teremtett. Böll ebben a közegben is sajátos hangot képviselt. A katolikus hagyomány iránti érdeklődése és az intézményes kereszténység bírálata arra késztette, hogy a hétköznapi morális döntések kérdését komolyan vegye. Az írók közéleti szerepéről

HÁTTÉRGYÁR

szóló vitában ezért különösen fontosnak tartotta, hogy a tiltakozás mögött konkrét emberi tapasztalat álljon.

A vallási közeghez fűződő konfliktust könnyű kizárólag a katolikus hierarchia és egy lázadó író szembenállásaként leírni. A korszak német katolicizmusa azonban sokféle irányzatot foglalt magában, és a társadalmi kérdésekhez való viszony sem volt egységes. Voltak reformerek és konzervatívok, szociálisan érzékeny kezdeményezések és a hagyományos intézményi rend védelmezői. Böll regényeinek kritikája elsősorban bizonyos magatartásformákra irányult. Az általánosító olvasat azért is félrevezető, mert a szerző saját tapasztalatai éppen olyan hívők és papok jelenlétét mutatják, akik iránt mély tisztelettel viseltetett. Az ellentétek ezért személyesek is voltak, nem csupán elviek.

Az egyházi vita irodalmi következménye az elbeszélői hang átalakulása volt. A korai elbeszélések szikár ábrázolása mellett egyre nagyobb helyet kaptak a társadalmi beszédmódok paródiái, a szereplők önigazolásai és az intézményi nyelv sajátos fordulatai. Egy kijelentés akkor is leleplező lehetett, ha szereplője teljesen őszintén hitte, amit mondott. Böll arra figyelt, hogy az erkölcsi fogalmak könnyen elveszítik

HÁTTÉRGYÁR

tartalmukat, ha politikai vagy társadalmi igazolványként használják őket. A megbocsátás, az irgalom és az igazságosság ilyen körülmények között kellemetlen kérdéssé válik azok számára, akik szívesebben tekintenek önmagukra a keresztény rend őreiként.

A hatvanas évek közepére Böll egyre inkább a nyugatnémet nyilvánosság olyan szereplőjévé vált, akitől a regényein túl is véleményt vártak. Az egyházról folytatott viták előkészítették későbbi, közvetlenebb politikai szerepvállalását. A fontos különbség az, hogy Böll továbbra is íróként gondolkodott: az általános kérdéseket konkrét sorsokon, helyzeteken és beszédmódokon keresztül látta meg. A lelkiismeret nála nem elvont politikai jelszó volt, hanem a másokkal szembeni felelősség nehéz, személyes munkája. Ez tette egyházkritikáját a kortársak számára annyira nyugtalanítóvá, és ezért őrizte meg a jelentőségét később is.

HÁTTÉRGYÁR

XIII. Írók és politika a hatvanas években

A hatvanas évek második felében a Német Szövetségi Köztársaság politikai élete látványosan megváltozott. Az Adenauer-korszak örökségét már nem lehetett az újjáépítés eredményeivel lezárni. A fiatalabb nemzedék a nemzetiszocialista múlt feldolgozását, az egyetemek és más intézmények tekintélyelvű viszonyait, valamint a nyugati szövetségi rendszer erkölcsi kérdéseit állította előtérbe. A gazdasági növekedés sem tudta elfedni a társadalmi konfliktusokat. Ebben a helyzetben az írók szerepe is átalakult: műveik mellett nyilvános megszólalásaikat, tüntetésekkel kapcsolatos állásfoglalásaikat és politikai kapcsolataikat is figyelemmel kísérték. Böll számára a korszak újfajta felelősséget jelentett, mert korábbi erkölcsi kérdései immár napi politikai konfliktusokban tértek vissza.

A német írók politikai szerepvállalása mögött különböző hagyományok húzódtak meg. Günter Grass például kifejezetten támogatta a szociáldemokratákat, és választási kampányokban is részt vett. Mások inkább az értelmiségi függetlenséget őrizték, vagy az újbaloldal mozgalmaihoz kerültek közelebb. Böll egyetlen

HÁTTÉRGYÁR

irányzathoz sem illeszkedett maradéktalanul. Szociális érzékenysége és a tekintélyelvűséggel szembeni ellenérzése miatt gyakran a baloldali bírálatok oldalán találta magát, de a pártfegyelmet és az ideológiai kész válaszokat bizalmatlanul fogadta. Politikai ítéletei rendszerint abból indultak ki, miként bánik a hatalom a kiszolgáltatott emberekkel, és mennyire képes megőrizni az emberi méltóság védelmét.

Az 1966-ban létrejött nagykoalíció, amelyben a kereszténydemokraták és a szociáldemokraták együtt kormányoztak, a parlamenti ellenzék beszűkülésének érzését is kiváltotta. Az egyetemi ifjúság egy része úgy látta, hogy a hagyományos pártrendszer képtelen a szükséges változások képviseletére. A parlamenten kívüli ellenzék mozgalmai, a vietnami háború elleni tiltakozások és a nyugat-berlini demonstrációk új kérdéseket vetettek föl az erőszak, a politikai részvétel és az állami fellépés határairól. Böllt ebben a közegben elsősorban az foglalkoztatta, hogy a vitázó társadalom megőrizheti-e szabadságát anélkül, hogy az ellenvéleményt ellenségként kezelné.

A szükségállapoti törvényekről folytatott vita különösen fontos volt. A jogszabályok támogatói szerint a demokratikus államnak fel kellett készülnie rendkívüli

válsághelyzetekre; ellenzőik attól tartottak, hogy a különleges felhatalmazások egy későbbi hatalmi visszaélés eszközévé válhatnak. A náci diktatúra tapasztalata miatt a kérdés minden oldal számára történelmi súllyal bírt, noha a múlt párhuzamai sokszor eltérő értelmezésekhez vezettek. Böll a korlátozható szabadságjogok miatt aggódó értelmiségiek közé tartozott. A demokratikus jogrend iránti bizalom nála nem azt jelentette, hogy a polgárnak le kell mondania a hatalom ellenőrzéséről, hanem azt, hogy a jogállamnak a saját válsága idején is számon kérhetőnek kell maradnia.

Az 1968-as év a nyugatnémet közéletben különösen súlyos feszültséget hozott. Rudi Dutschke diákvezető ellen merényletet követtek el, és a történtek nyomán a sajtó hangneméről, valamint a politikai indulatok következményeiről is heves vita bontakozott ki. Böll más közéleti személyiségekkel együtt tiltakozott a gyűlöletkeltő retorika ellen. A nyilvános megszólalás jelentősége abból fakadt, hogy a szerzőt korábban is foglalkoztatta, milyen kapcsolat állhat fenn a társadalmi előítéletek és az egyének elleni erőszak között. A merényletet követő helyzet megerősítette abban, hogy az újságok és politikusok szavai nem tekinthetők a tényleges következményektől teljesen függetlennek.

HÁTTÉRGYÁR

A sajtóval szembeni kritikáját azonban nem volna helyes a sajtószabadság elutasításaként leírni. Böll a nyilvános vita jelentőségét éppen a hatalommal szembeni ellenőrzésben látta. Arra figyelmeztetett, hogy egy rendkívül befolyásos sajtóvállalkozás a tényszerű tájékoztatás mellett politikai kampányokat is képes szervezni, és e kampányokban egy ember személyét könnyen jelképpé változtathatja. A kérdés később a Baader–Meinhof-ügy idején vált az életmű egyik központi konfliktusává, de gyökerei már a hatvanas évek vitáiban megjelentek. Az állam, a sajtó és az egyén viszonya ettől kezdve Böll irodalmi érdeklődésének is egyre fontosabb területe lett.

Böll nem korlátozta figyelmét a nyugatnémet eseményekre. A szovjet blokkban üldözött írók és értelmiségiek helyzete szintén foglalkoztatta, és a prágai tavasz leverésekor egyértelműen szembefordult a katonai beavatkozással. Ez különösen fontos saját politikai helyének megértéséhez. A nyugatnémet konzervatív politikával szembeni kritikája nem jelentette, hogy a keleti diktatúrák elnyomó gyakorlatát elfogadta volna. Számára az irodalmi és lelkiismereti szabadság védelme nem függhetett attól, hogy a jogsértést milyen politikai tábor követte el. Ugyanakkor minden

HÁTTÉRGYÁR

megszólalásának megvoltak a korabeli ismereti korlátai, és később maga is kerülhetett vitatható helyzetekbe.

A hidegháborús világrend az egyéni döntésekre is rányomta bélyegét. Nyugat-Németországban a kommunizmusellenesség a politikai legitimitás egyik erős mércéjévé vált, miközben a keleti blokkban a nyugati kapitalizmus bírálata szolgálta a rendszer önigazolását. Böll írásait mindkét térfél igyekezhetett saját politikai üzenetéhez felhasználni. A nyugati konzervatív sajtó egy része túlzott baloldalisággal gyanúsította; a keleti nyilvánosság viszont olykor a nyugatnémet társadalom kritikusaként emelte ki. A valóság összetettebb volt. Böll egyszerre támadta a társadalmi igazságtalanságokat és azokat a diktatórikus eszközöket, amelyek a felszabadítás nevében korlátozták az emberi szabadságot.

Ebben a korszakban a regények írása és a politikai munka között növekvő feszültség keletkezett. Egy közismert szerzőtől egyre többször vártak aláírásokat, tiltakozó nyilatkozatokat, interjúkat és nyilvános szerepléseket. A közéleti ügyek elvonhatták idejét a hosszú prózai munkáktól, ugyanakkor új anyagot is adtak számára. Böll műveiben mind erősebben megjelent az a tapasztalat, hogy a társadalmi valóságot sokszor egymásnak ellentmondó beszámolók, intézményi iratok

HÁTTÉRGYÁR

és személyes emlékek révén ismerjük meg. Az elbeszélés formájának kérdése így összekapcsolódott azzal, hogy a politikai nyilvánosságban ki beszélhet, kinek hisznek, és hogyan alakul egy emberről a közös kép.

A hatvanas évek végére Willy Brandt felemelkedése új politikai lehetőségeket nyitott, de az értelmiség és a hatalom viszonya továbbra is ellentmondásos maradt. A reformígéretek és a tényleges kormányzás között szükségszerűen különbségek keletkeztek; a polgárjogi és egyetemi mozgalmak sem rendelkeztek egységes elképzeléssel. Böll számára ezek a viták azt tették világossá, hogy nincs olyan politikai erő, amely véglegesen kisajátíthatná a lelkiismeret képviseletét. Az író társadalmi szerepe éppen abból fakadt, hogy a saját szellemi függetlenségét újra és újra meg kellett védenie, még azokkal szemben is, akikkel egy-egy fontos ügyben egyetértett. Ez az önállóság egyszerre biztosított számára jelentős tekintélyt és állandó konfliktusokat.

HÁTTÉRGYÁR

XIV. Csoportkép hölggyel: egy évszázad arca

Az 1971-ben megjelent Gruppenbild mit Dame, magyarul Csoportkép hölggyel, Böll pályájának egyik legnagyobb szabású vállalkozása. A regény látszólag egy nő, Leni Pfeiffer élettörténetét igyekszik rekonstruálni, ám valójában egész társadalmi világot mozgat meg. Az elbeszélő különböző tanúkat keres fel, dokumentumokat idéz, egymásnak ellentmondó visszaemlékezéseket rendez egymás mellé. A történet így egyszerre válik regénnyé, vizsgálattá és a modern német történelmet feldolgozó emlékezeti munkává. Böll korábbi műveiben is fontos volt a múlt elhallgatása és az intézmények önigazolása, itt azonban a forma maga is azt kutatja, miként állítható össze egy ember története a mások által hagyott töredékekből.

Leni életének különböző állomásai a nemzetiszocializmus korszakától a háborús évek megpróbáltatásain át a nyugatnémet gazdasági fellendülés világáig vezetnek. A szereplő nincs felruházva hagyományos értelemben vett politikai programmal, és gyakran nem is használja azokat a fogalmakat, amelyekkel környezete magyarázza a történteket. A

HÁTTÉRGYÁR

regény egyik fő kérdése éppen az, hogy a történelmi katasztrófák idején mit érnek a hivatalos minősítések az egyéni cselekedetekhez képest. A mindennapokban megmutatkozó hűség, szolidaritás és szeretet gyakran pontosabb erkölcsi mércévé válik, mint a nyilvános lojalitási nyilatkozatok. Ez a megközelítés rokonságot mutat Böll háború utáni elbeszéléseivel, mégis összetettebb történeti perspektívát teremt.

A mű címének különös jelentősége van. A csoportkép hagyományosan rögzíteni próbálja, ki hol helyezkedik el egy közösségben, ki áll a középpontban és ki kerül a szélére. Böll regénye azonban megkérdőjelezi, hogy a társadalomról valóban készíthető-e ilyen áttekinthető felvétel. A szereplők egymásról alkotott képe hiányos, és az egyes emlékezések mögött saját érdekek, szégyenek, vonzalmak vagy önfelmentési kísérletek húzódnak meg. A csoport tehát fokozatosan sokféle személyes történetté bomlik, a hölgy pedig egyre kevésbé köthető bármelyik tanú végleges ítéletéhez. A regény címe így a társadalmi látás határaira is utal.

Az elbeszélő szerepe külön vizsgálatot érdemel. A történetet gyűjtő figura gyakran úgy viselkedik, mintha tényfeltáró munkát végezne: adatokat ellenőriz, szemtanúkat hallgat meg, hiányokat jelez, és olykor saját

bizonytalanságát is megosztja. Ezzel Böll egy olyan korabeli társadalom dokumentációs vágyát idézi meg, amely egyre inkább aktákban, nyilvántartásokban és hivatalos beszámolókban rögzítette önmagát. A regény ugyanakkor arra is rámutat, hogy a dokumentum nem azonos a teljes igazsággal. Az a személy, akinek neve szerepel egy iratban, nem feltétlenül azonos azzal, akit az intézmény minősítése rögzített; a formálisan pontos megállapítás is hordozhat súlyos erkölcsi hiányt.

Leni és a körülötte élők kapcsolatain keresztül a regény a társadalmi kirekesztés több fajtáját mutatja be. A háborús idegengyűlölet, a rendi és osztálykülönbségek, a nemi szerepekhez kötődő elvárások, valamint a háború utáni gazdasági érdekek mind beleszólnak a szereplők lehetőségeibe. A történetben a női élet nem válik valamiféle idealizált ártatlansággá. Leni döntéseit és hallgatásait időnként maga az elbeszélő is nehezen érti, környezete pedig különböző előítéletek alapján ítéli meg. Böll erénye abban áll, hogy ezeket a nézőpontokat nem egyetlen magyarázattal váltja fel, hanem az ellentétek fenntartásával mutatja meg az emberi tapasztalat bonyolultságát.

A Csoportkép hölggyel társadalomtörténeti hátterében ugyanaz az alapvető kérdés áll, amely a Biliárd fél tízkor

című regényben is megjelent: milyen folytonosság köti össze a náci diktatúrát és az 1945 utáni német társadalmat? A háborús vereség és az állam újraalapítása nyilvánvalóan hatalmas politikai változást jelentett, de az emberi kapcsolatok, a gazdasági pozíciók és a társadalmi előítéletek nem tűntek el egyik napról a másikra. Böll az egyéni sorsokon keresztül szemlélteti, hogy az újjáépítés nyelvében gyakran kevés hely jutott azoknak, akik a korszakokat egymásra rakódó sérülésként élték meg. A regény ezért a jólét történetét a veszteségek és kisemmizések történetével együtt beszéli el.

A hősnő közvetlen környezetének bemutatása szintén árnyalja a történeti képet. Az egyes szereplők társadalmi helyzete, beszédmódja és egymáshoz való viszonya révén olyan sokszólamú világ keletkezik, amelyben senki sem tudja az egész történetet birtokolni. Az elbeszélés sok szereplőt csak egy-egy epizód erejéig enged közel, másokat később új megvilágításba helyez. A nagyregény terjedelme ezzel válik indokolttá: a német történelem nem háttérként szolgál egy magánéleti történethez, hanem számtalan magánéleti történet egymáshoz kapcsolódása révén válik érzékelhetővé. Böll a korábbi regények lineárisabb szerkesztéséhez képest jelentősen kitágította elbeszélői módszereit.

A regény kritikai fogadtatásában ezért az esztétikai és politikai szempontok különösen nehezen váltak el. Egyes értelmezők nagyra becsülték a széles társadalmi panorámát, az elbeszélői kísérletezést és a nők történelmi tapasztalatának középpontba emelését. Mások az alakok túlzott erkölcsi besorolását, a szerkezet bőségét vagy a narrátori kommentárok súlyát kifogásolták. Ezek a megjegyzések nem feltétlenül érvénytelenítik a regény jelentőségét. Inkább azt jelzik, hogy a mű nagyobb kockázatot vállalt, mint Böll több korábbi kötete: a dokumentarista törekvés, a humor, a társadalmi kritika és a részvételjes alakábrázolás sokszor egymástól eltérő irányba húz.

A regényben kirajzolódó történelemkép Böll személyes tapasztalataiból is táplálkozott, de nem tekinthető azok egyszerű átiratának. A Wehrmachtban töltött évek, a romos Köln emléke, a nélkülözés és a háború utáni társadalmi átrendeződés mind része volt annak a világnak, amelyből írói anyagát merítette. Mégis fontos különbséget tenni a levélíró Böll és a regénybeli elbeszélő által kialakított történeti kép között. Az előbbi saját korának bizonytalanságában, töredékes információk birtokában írt; az utóbbi utólagos tudással rendelkező, megformált művészi nézőpont. A kétféle dokumentum

összeolvasása izgalmas, de nem teheti fölöslegessé a mű önálló értelmezését.

A Csoportkép hölggyel Böll életművének olyan összegző vállalkozása lett, amelyben a korai írások szociális érzékenysége, a háború emlékezete és az intézmények iránti bizalmatlanság egyetlen nagy elbeszélésben találkozott. A mű megjelenése idején Böll már nemzetközi tekintélynek számított, és pályája hamarosan újabb fordulóponthoz érkezett. A regény azért fontos e fordulópont megértéséhez, mert megmutatja: közéleti szerepvállalása mellett továbbra is a prózai forma kérdéseivel foglalkozott. A történelmi felelősségről szóló gondolatai itt nem nyilatkozatként, hanem egy sokhangú, helyenként szándékosan bizonytalan regényvilágban kaptak alakot.

A Csoportkép hölggyel elbeszélői módszerének egyik legizgalmasabb vonása, hogy az olvasó egy vizsgálat tanújává válik. A névtelen vagy szerepét különféleképpen meghatározó adatgyűjtő megbízhatónak látszó részleteket sorakoztat föl, ugyanakkor a leírás pontossága sohasem garantálja az értelmezés helyességét. A sokszor jelentéktelennek tűnő adat, a társadalmi címke, a régi levél vagy a tanúvallomás mások életének különböző darabjait őrzi. Böll ezzel egy olyan

világot mutat meg, amelynek intézményei egyre több dokumentumot állítanak elő az emberekről, miközben a személyes kapcsolatokból kevesebbet értenek.

Leni alakjának megformálása azért különösen fontos, mert a szerző a történelem nagy konfliktusait nem politikai vezetők vagy nagy hatású értelmiségiek sorsán keresztül beszéli el. A nő olyan környezetben próbál saját belátása szerint dönteni, amely egyszerre szabályozza társadalmi érintkezését és erkölcsi megítélését. Az ő személye körül a másokról megfogalmazott ítéletek széttartanak: a tanúk olykor ugyanazt a magatartást nevezik botránynak, hűségnek vagy naivitásnak. Ez az eltérés olvasói munkára kényszerít, és megakadályozza a hősnő egyetlen társadalmi típussá egyszerűsítését.

Borisz alakja révén az idegenhez fűződő viszony válik a regény fontos témájává. A háborús környezetben az állam és a társadalom könnyen ellenségként ír le embereket, akiket személyesen senki sem ismer. Leni kapcsolata azonban nem az elvárt kategóriák szerint alakul. A kapcsolat erkölcsi jelentőségét éppen az adja, hogy a hivatalos szerep és a személyes megismerés ellentétbe kerül egymással. A regény ezért a háborús idegengyűlölet és a háború utáni alkalmazkodás bírálataként is olvasható, miközben figyelme a személyes

veszteségre és az élet folytathatóságára irányul.

A társadalom gazdasági változásai sem maradnak elvont háttérként. A lakások, munkahelyek, ingatlanügyletek és a társadalmi státuszt jelző fogyasztási szokások révén Böll megmutatja, hogyan léphet az új jólét a régi előítéletek helyébe, illetve hogyan őrizheti meg azokat más formában. A vesztes háború után újjászerveződő társadalom nem ugyanazokkal az eszközökkel kényszeríti ki a konformizmust, mint a diktatúra; az érdek, a megvetés és a kirekesztés mégis működhet demokratikus viszonyok között is. A regény ebben a tekintetben következetesen a konkrét sorsokkal méri össze a társadalmi sikerről szóló közbeszédet.

Az 1971-es regény mérete és szerkezete vitára is okot adott. A dokumentumszerű jelenetek, a komikus túlzások, a szentimentális pillanatok és az elbeszélő kommentárjai nem mindig alkotnak ugyanolyan fegyelmezett egységet. A kritikai olvasatban ennek van helye, mert Böll irodalmi jelentőségét nem lehet kizárólag közéleti hitelességéből levezetni. A regény egyik tartós teljesítménye mégis az, hogy a társadalmi megítélés aktusát állítja középpontba: hogyan lesz egy embertársunkból rendőrségi adat, pletyka, legenda vagy az utókor számára rekonstruálandó történet?

XV. A Nobel-díj és a német vita

1972 októberében a Svéd Akadémia Heinrich Böllnek ítélte az irodalmi Nobel-díjat. A kitüntetés nemzetközileg elismerte azt az életművet, amely a második világháború után új nyelvet keresett a német társadalom sebeinek, erkölcsi konfliktusainak és hétköznapi tapasztalatainak bemutatására. A díj azonban a Német Szövetségi Köztársaságban nem kizárólag irodalmi ünnep lett. A sajtó és a politikai nyilvánosság egy részében korábbi viták éledtek újjá arról, milyen író képviselheti méltón a német kultúrát, és megengedhető-e, hogy egy világhírű szerző ilyen élesen bírálja saját országának intézményeit. A Nobel-díj ezért egyszerre jelentett pályacsúcsot és újabb konfliktusok kiindulópontját.

Az 1972-es kitüntetés idején Böll már több mint két évtizede jelen volt a német irodalmi életben. A korai elbeszélések, a háború utóéletét vizsgáló regények, az egyházkritikai művek és a Csoportkép hölggyel egyaránt hozzájárultak nemzetközi ismertségéhez. A Svéd Akadémia döntését ezért nem lehet egyetlen regény jutalmaként értelmezni. A díj az egész életmű történeti és erkölcsi súlyának szólt, s annak is, hogy Böll prózája a

német tapasztalatot más országok olvasói számára is felismerhető emberi helyzetekké tudta alakítani. A háború utáni megbékélés kérdésében ez különösen fontos szerep volt: a német irodalom a diktatúra emlékétől elválaszthatatlanul lépett vissza a nemzetközi kulturális párbeszédbe.

A díjazás körüli német vita mélységét csak a korábbi hónapok politikai környezetében lehet megérteni. Böll 1972 januárjában a Der Spiegelben cikket közölt a Baader–Meinhof-csoport körül kialakult hisztérikus közbeszédről, és bírálta a Bild című lap tudósításainak hangnemét. Írása a jogállami eljárás, a sajtó felelőssége és az erőszaktól való elhatárolódás közötti kényes egyensúlyt kereste. A vita jelentős része azonban nem ebben az összetettségben fogadta. Egyes kommentátorok úgy beszéltek róla, mintha a terroristák védelmezőjévé vált volna; mások a polgári szabadságjogok következetes képviselőjét látták benne. A Nobel-díj idején ezek a vádak és ellenérvek még élénken jelen voltak a nyilvánosságban.

James H. Reid korabeli irodalomtörténeti elemzése jól mutatja a helyzet sajátosságát. A brit kutató már az 1973-ban megjelent Heinrich Böll: Withdrawal and Re-emergence című munkájában kitért arra, hogy a

konzervatív Springer-sajtó egyes orgánumai a Nobel-díj hírére hűvös, sőt ellenséges hangnemben reagáltak. A visszafogott híradás mellett olyan érvelések is megjelentek, amelyek a kitüntetés politikai jellegét hangsúlyozták, és Böll irodalmi rangját igyekeztek csökkenteni. A reakciók azért voltak feltűnőek, mert a német nyelvű irodalom nemzetközi elismerését egyébként sokan nemzeti sikernek tekinthették volna. A kulturális büszkeség helyett itt a politikai törésvonalak váltak hangsúlyossá.

A Nobel-díj körüli ellenséges fogadtatás nem jelenti, hogy Németország egésze elutasította volna Böllt. A szerzőnek igen széles olvasóközönsége volt, sok kritikus és értelmiségi nagyra becsülte, műveit pedig a német irodalom megújulásának részévé tette. Az egymással szemben álló értelmezésekből éppen a nyilvánosság sokszínűsége rajzolódik ki. Egyesek a társadalom lelkiismeretét látták benne, mások túlzott moralizálást róttak föl neki, megint mások irodalmi teljesítményét politikai nézeteitől függetlenül igyekeztek megítélni. A korabeli vitában ezek az álláspontok időnként keveredtek, ezért az utókor feladata, hogy elkülönítse az esztétikai ítéleteket a politikai indulatoktól.

HÁTTÉRGYÁR

A díj nemzetközi összefüggései is fontosak. A nyugatnémet társadalom az 1960-as és 1970-es években egyszerre igyekezett demokratikus hagyományokat teremteni, a náci múlttal számot vetni, és új helyet találni Európában. Böll regényei külföldön betekintést nyújtottak ezekbe a folyamatokba. A háború áldozatainak emlékezete, a bűnösség és felelősség kérdése, valamint a felejtés társadalmi mechanizmusai más országok olvasói számára is jelentéssel bírtak. A Nobel-díj ezért a nyugatnémet irodalom nemzetközi rehabilitációjának történetébe is illeszkedett, bár semmiképp sem zárta le a történelmi felelősségről folyó vitát.

Böll személyes helyzete ugyanakkor lényegesen bonyolultabbá vált. Az ismertség korábban is sok megkereséssel járt, a Nobel-díj azonban tovább növelte a sajtó figyelmét és a közéleti megszólalások iránti igényt. A kitüntetett szerzőt immár nemcsak regényíróként, hanem a német közélet erkölcsi tekintélyeként szólították meg. Ez az elvárás egyszerre volt megtisztelő és terhes. A politikai ügyekben megszólaló író egyetlen hibás megfogalmazása vagy félreérthető mondata könnyen országos vitát váltott ki, és gyakran a korábban kialakult vélemények igazolására használták. A hírnév tehát nem biztosított védelmet a leegyszerűsítéssel szemben,

ellenkezőleg: fokozta annak veszélyét.

Marcel Reich-Ranicki emlékezéseiben Böllről olyan ember képe bontakozik ki, aki segítőkészsége és személyes hitelessége miatt különleges hatást gyakorolt környezetére. Reich-Ranicki ugyanakkor nem hallgatta el, hogy az író időnként tévedett, túlzottan élesen fogalmazott, és gyengébb műveket is alkotott. E kettős megközelítés a Nobel-díj megítéléséhez is fontos. A kitüntetés nem teszi hibátlanná a szerző minden politikai döntését és irodalmi teljesítményét. Történelmi jelentősége inkább abban áll, hogy egy sajátosan német tapasztalatból kialakított prózai világot nemzetközi rangra emelt. Az olvasó számára az életmű értéke a Nobel-díj után is a művek és a kérdések felől vizsgálható.

A kitüntetés idején Böll már a nemzetközi írószervezeti életben is jelentős szerepet vállalt. Az irodalmi szabadság védelme, az üldözött szerzők melletti kiállás és a cenzúrával szembeni tiltakozás a korábbi évtizedek tapasztalataihoz kapcsolódott. A hidegháborúban ezek az ügyek kényelmetlen helyzeteket teremthettek, mert a politikai táborok hajlamosak voltak saját érdekeik szerint mérni az üldöztetés súlyát. Böllnek ezzel szemben azt kellett képviselnie, hogy az írói szabadság nem országonként vagy ideológiai

hovatartozás szerint illeti meg az embereket. A Nobel-díj olyan nemzetközi figyelmet biztosított számára, amelyet később is felhasználhatott az emberi jogok ügyében.

A díj utáni pályaszakasz ugyanakkor már nem a korábbi irodalmi viták nyugodt folytatását hozta. A nyugatnémet terrorizmus erősödő fenyegetése, a politikai félelem és a sajtó szélsőséges hangneme közvetlenül érintette az írót. A Katharina Blum elvesztett tisztessége című, 1974-es regény a nyilvános lejáratás és az egyén kiszolgáltatottságának kérdését új irodalmi formában dolgozta föl. A Nobel-díj ebben az értelemben nem egy lezárult életpálya ünnepi pecsétje volt, hanem egy új, konfliktusokkal terhes időszak küszöbe. Böll immár világhírű íróként került szembe azokkal az intézményekkel és beszédmódokkal, amelyek hatalmát korábban is igyekezett megvizsgálni.

HÁTTÉRGYÁR

XVI. Ulrike Meinhof és a botrány

1972 januárjának elején Heinrich Böll már világszerte ismert író volt, aki a háború után kialakuló nyugatnémet társadalom visszásságairól évtizedek óta világosan beszélt. Ekkor azonban olyasféle konfliktusba került, amelyben az irodalmi tekintély kevés védelmet jelentett. A Baader–Meinhof-csoport erőszakos tevékenysége, a rendőrségi hajtóvadászat és a napilapok fenyegető hangú tudósításai egyre inkább egymást erősítették. A közbeszéd gyakran úgy működött, mintha a csoport tetteinek elítélése automatikusan kizárná a gyanúsítottak tisztességes eljáráshoz való jogáról folytatott vitát. Böll ezt a kiindulópontot kérdőjelezte meg, amikor a Der Spiegel január 10-i számában megszólalt.

A „Will Ulrike Gnade oder freies Geleit?” című írás címe már önmagában vitára késztetett. Ulrike Meinhof korábban újságíróként és baloldali publicistaként ismertté vált, ekkor azonban a fegyveres földalatti szervezet egyik meghatározó alakja volt. Böll nem állította, hogy a bankrablások, a gyújtogatások vagy az erőszakos cselekmények elfogadhatók lennének. Attól tartott, hogy a gyanúsítottak köré épített közellenségkép

az igazságszolgáltatást és a rendőrség eljárását is megmérgezheti. A szabad elvonulás történeti fogalmát úgy vetette föl, mint egy lehetséges közvetítő megoldás kiindulópontját. Javaslata jogi szempontból erősen vitatható volt, erkölcsi hangsúlya azonban világos maradt: a demokratikus állam akkor is köteles megtartani a törvényesség szabályait, amikor súlyos bűncselekményekkel gyanúsított emberekkel áll szemben.

A vita különös élessége részben abból adódott, hogy Böll célpontja a sajtó működése volt. A Bild és a Springer-csoport egyes lapjai saját közönségük előtt a törvénytisztelő polgárok képviselőiként léptek föl, az író viszont azt vizsgálta, milyen következményekkel járhat, ha egy újság előre megalkotja a bűnös alakját, és a rendőrségi híreket a felháborodás állandó fokozására használja. A lapok hangnemének kritikája korábban is jelen volt Böll közéleti megszólalásaiban, de ezúttal az ellenfelek könnyen fordíthatták ellene saját szavait. Aki óvatosságra intett a közvélemény felkorbácsolásával kapcsolatban, azt a terrorizmus iránti rokonszenvvel gyanúsíthatták. Ez a gondolati rövidzárlat a következő hónapokban az író magánéletére is hatást gyakorolt.

A konfliktus történetét különösen megbízható közelségből teszi rekonstruálhatóvá Frank Grützbach 1972-es dokumentumgyűjteménye, amely a Spiegel-cikket, az arra adott válaszokat és a vita több szereplőjének álláspontját egy helyen tárja az olvasó elé. A kötet maga is a vita terméke: szerkesztője azt kívánta megmutatni, hogy egy írói beavatkozás milyen gyorsan válhat az egész köztársaság politikai feszültségeinek gyűjtőpontjává. A közölt dokumentumok között valóban akadnak súlyos, Bölllel szemben ellenséges értelmezések, és olyan írások is, amelyek az író kijelentéseinek megalapozottságát mérlegelik. Éppen ezért a gyűjtemény felhasználásakor el kell választani a dokumentált eseményt, a kortársi véleményt és az utólagos történészi következtetést.

Helmut Gollwitzer teológus az ügy egyik legérdekesebb hozzászólója volt. Nem mindenben fogadta el Böll javaslatának megvalósíthatóságát: a modern jogállam nem a középkori menedékjog alapján működik, hanem szabályozott büntetőeljárásokkal és az állami szervek jogi kötöttségével. Ugyanakkor arra figyelmeztetett, hogy a törvény szövege önmagában nem védi meg a közéletet az előzetes ítéletektől és az indulati megtorlás vágyától. Ha az állam jogi biztosítékait egy

társadalom a gyakorlatban nem veszi komolyan, a demokrácia nyelve és a tényleges politikai viselkedés közé rés támad. Böll történetében ez a vita az intézményekbe vetett bizalom feltételeiről szólt, nem egy fegyveres szervezet igazolásáról.

A kritikusok számára Böll fellépése azt is megmutatta, hogy egy nagy író erkölcsi érzékenysége nem minden esetben párosul politikai előrelátással. Marcel Reich-Ranicki, aki hosszú éveken át figyelte és gyakran védte munkásságát, sem tekintette valamennyi politikai állásfoglalását szerencsésnek. Ez az eltérés fontos a pálya megértéséhez. A Nobel-díj felé közeledő, széles olvasóközönséget megszólító szerző olyan problémákba bocsátkozott, amelyekben a szavak pontatlansága is komoly következményekkel járhatott. Böll néha rosszul mérte fel megszólalásainak lehetséges félreértelmezését, de újra és újra arra kérdezett rá, hogy a többségi felháborodás meddig maradhat a törvényesség határain belül.

A botrány nem csillapodott a cikk megjelenése után. A megszólalások újabb megszólalásokat hívtak elő; politikusok, újságírók és más írók vitatkoztak a rendőrségi fellépésről, a sajtószabadságról és a baloldali radikalizmus társadalmi hátteréről. Böllt a jobboldali

sajtó egy része a radikálisok szellemi szövetségeseként ábrázolta, holott ő maga épp az erőszak és a jogállam különbségét kívánta megőrizni. A vita megváltoztatta nyilvános alakját: a második világháború utáni Németország erkölcsi kérdéseit feszegető írót immár sokan a jelen politikai küzdelmeinek résztvevőjeként kezelték. E tapasztalat alighanem fontos ösztönzést adott egy olyan elbeszélés megformálásához, amelyben a nyilvánosság valóságos hatalommá válik egy magánember élete fölött.

Az 1972-es konfliktus megértéséhez külön kell választani három egymást átfedő eseménysort. Az első a RAF és a hozzá kapcsolódó fegyveres csoportok tényleges erőszakos tevékenysége. A második a hatóságok feladata: a bűncselekmények feltárása, a gyanúsítottak elfogása és a bírósági eljárás biztosítása. A harmadik a közvélemény, amelyben a hírek és vélemények képesek voltak előre meghatározni, kiben kit lássanak az emberek. Böll megszólalása elsősorban a harmadik szinten váltott ki tiltakozást, noha ellenfelei gyakran úgy beszéltek róla, mintha ezzel az első szinthez tartozó erőszakot igazolta volna.

A történeti pontosság érdekében a Spiegel-cikket saját szövegkörnyezetében kell olvasni. Böll nem rendelkezett

sem a bűnügyi nyomozás teljes adataival, sem olyan helyzettel, amelyben a gyanúsítottak nevében eljárhatott volna. Erősen vitatható volt a közvetítésre és a szabad elvonulásra utaló szóhasználata, hiszen a modern büntetőeljárás garanciáit nem lehet előzetes politikai alkuval helyettesíteni. Az érvelésének súlypontja azonban a sajtó hangnemének és a közvélemény felkorbácsolásának bírálata volt. A későbbi értékelés akkor megbízható, ha a mondatok helyét és a kortárs reakciók időrendjét külön-külön rekonstruálja.

A Springer-lapok és Böll konfliktusa a német médiatörténetben is jelentős. Egy nagy példányszámú sajtóbirodalom működése nem pusztán tudósítások sorozata volt: címei, képei és ismétlődő szóhasználata révén széles közönség politikai érzületére hathatott. Ugyanakkor az újságoknak joguk volt megvitatni és bírálni Böll közéleti javaslatait. A vita tétje nem a sajtó kritizálhatatlansága vagy ellenőrzés alá helyezése, hanem az, hol húzódik a megalapozott vélemény és a személyes megbélyegzés határa. Böll a nyilvános vita részese volt, de annak romboló működését saját környezetén is megtapasztalta.

A dokumentumokat vizsgálva feltűnő, hogy a terrorizmus körüli politikai nyelv hamar két véglet közé

szorította a szereplőket. A rendőrségi munkát támogató állásfoglalás könnyen a hatósági túlkapások mentegetésének látszott, a jogvédő megszólalás pedig az erőszak iránti szimpátia gyanúját kelthette. Böll egyik tartós kérdése az volt, hogyan tartható fenn e két véglet között a demokratikus mérlegelés. A válasz nem egyszerű és nem is kizárólag az író kezében van. A demokratikus intézményeknek egyszerre kell védeniük a közbiztonságot és a jogsértéssel gyanúsított személy jogait.

A vita későbbi megítélésében ezért az időrend meghatározó. A hetvenes évek második felének súlyos terrorcselekményeit nem helyes visszavetíteni minden korábbi állásfoglalásra úgy, mintha azok már 1972 januárjában teljes egészükben előre láthatók lettek volna. Ugyanilyen hiba volna a későbbi erőszak fényében megváltoztatni a RAF korábbi tetteinek megítélését. A történésznek az adott pillanatban megismerhető tényekből kell kiindulnia, az írónak pedig azzal is szembe kell néznie, hogy a közéleti mondatoknak a szándékon túli következményei vannak.

HÁTTÉRGYÁR

XVII. Katharina Blum elvesztett tisztessége

A Katharina Blum elvesztett tisztessége 1974-ben jelent meg, és hamar az évtized egyik legtöbbet vitatott német prózai művévé vált. Előzményeit Böll sajtóval vívott konfliktusában keresték, de a regénynek annál nagyobb a jelentősége, minthogy puszta személyes válasziratnak tekintsük. Egy hétköznapi nő történetén keresztül mutatja meg, hogyan fordulhatnak egymás ellen a közhatalom és a tömegtájékoztatás különböző eszközei. A szerző a történetet tudatosan dokumentumszerű elbeszélésként rendezi el, ám a szöveg végig figyelmeztet arra, hogy az olvasó elé kerülő adatok soha nem ártatlanok. Valaki kiválasztotta, sorrendbe állította és valamely szemszögből megfogalmazta őket.

Katharina Blum fiatal háztartási alkalmazott, aki egy farsangi mulatságon megismerkedik Ludwig Götten nevű férfival. A kapcsolat rövidsége nem akadályozza meg, hogy a rendőrség és a szenzációra vadászó lap számára jelentéssel telítődjék minden mozzanata. Götten körözött személy, ezért a vele találkozó nő gyanúba keveredik. Katharina élete aprólékos vizsgálat tárgyává válik:

lakása, munkakapcsolatai, korábbi házassága és személyes szokásai olyan fénybe kerülnek, mintha egyetlen, előzetesen megírt történet bizonyítékai lennének. Az olvasó közben azt tapasztalja, hogy a gyanú nem az események megértését szolgálja, hanem mind újabb és újabb gyanús körülményeket gyárt.

Az újság, amelyet Böll egyszerűen ZEITUNG néven szerepeltet, nem a tények pontos felidézésében érdekelt. A szenzációra épülő szerkesztői módszer a személyes beszélgetésekből, utalásokból és félmondatokból olyan társadalmi vádiratot készít, amely alól az érintettnek alig nyílik alkalma védekezni. A magánélet részletei erkölcsi ítéletté változnak; az ártatlanság követelménye helyét a bizonyítás kényszere veszi át. Böll egyik legerősebb meglátása, hogy az ilyen eljárásban a valódi, bizonyítható információ és a hozzáillesztett sejtetés együtt hat. A hazugság ezért gyakran nem önálló hamis tény formájában jelenik meg, hanem a pontatlan összefüggésekben.

A regény elbeszéléstechnikája legalább annyira fontos, mint a politikai témája. A történet elején már tudjuk, hogy erőszakos haláleset történt, a továbbiakban a szerző a hozzá vezető lépések feltárásával foglalkozik. Ez a fordított időrend eltolja a hangsúlyt a kérdésről, hogy

ki követte el a tettet, arra, hogy milyen társadalmi és lelki folyamat eredményeként következett be. A rendőrségi jelentésekre és vallomásokra emlékeztető nyelv helyenként hideg, máshol iróniával telítődik. E kettősségben válik érzékelhetővé a különbség a hivatalos ügyirat és egy emberi sors összetettsége között.

A műnek természetesen vitatható vonása is van. A publicisztikai szándék sok helyen előre meghatározza a szereplők mozgásterét, és az újságíró alakja könnyen az egész sajtóval kapcsolatos általánosításként olvasható. Böll azonban nem az újságírás szükségességét tagadta, hanem a hatalommal párosuló felelőtlenséget bírálta. Az olvasó éppen ezért akkor érti a történetet a legpontosabban, ha nem minden újságírót azonosít a regénybeli ZEITUNG munkatársaival, hanem a nyilvánosság ellenőrző szerepének és romboló képességének ellentmondását látja benne. Egy demokratikus társadalomnak szüksége van az erős sajtóra, de ettől még az egyén védelme sem válhat közömbössé.

Az 1975-ben bemutatott, Volker Schlöndorff és Margarethe von Trotta nevéhez kötődő filmváltozat újabb közönség elé vitte a történetet. A mozgókép egyes mozzanatokat közvetlenebbé, látványosabbá tett,

miközben a könyv dokumentumszerű iróniájából szükségképpen mást hangsúlyozott. A film és a regény együtt azt is bizonyítja, hogy Böll az irodalom hagyományos közönségén túlra jutott. Katharina Blum a nyugatnémet politikai kultúra vitájának alakjává vált; neve sokak számára a kiszolgáltatottságot és a nyilvános meghurcolás veszélyét idézte föl.

A Katharina Blum-regény a szerző korábbi nőalakjaival is kapcsolatban áll. Böll az ötvenes évektől olyan szereplőket állított elbeszélései középpontjába, akiknek személyes tisztességét nem a hivatalos rangok vagy a társadalmi megbecsülés igazolta. Katharina szívóssága, munkafegyelme és hallgatag önérzete ebből a hagyományból nő ki. Az újabb műben azonban a környezet nyomása sokkal gyorsabban és pusztítóbban érvényesül. A gazdasági csoda fogyasztói társadalma az addigra megerősödött bulvárnyilvánossággal együtt olyan világot alkot, amelyben egy magánember rövid idő alatt elveszítheti a saját életéről szóló történet fölötti rendelkezés lehetőségét.

HÁTTÉRGYÁR

XVIII. A megfigyelt társadalom

Az 1970-es évek második felében a Német Szövetségi Köztársaság politikai életét mind erősebben meghatározta a terrorizmustól való félelem. A hatóságok a merényletek és emberrablások nyomán szélesebb felhatalmazást és hatékonyabb technikai eszközöket követeltek, a közvélemény jelentős része pedig a biztonság helyreállítását sürgette. Böll ebben a helyzetben nem vitatta, hogy az államnak meg kell védenie polgárait az erőszaktól. Azt vizsgálta, milyen társadalom marad a védekezés után, ha az emberi kapcsolatok mind nagyobb részét a gyanú és az ellenőrzés logikája alakítja. A kérdés saját korábbi konfliktusaitól sem volt független, mégis túlmutatott az író személyes sérelmein.

Az 1977-es „német ősz” eseményei tragikusan megerősítették a korszak feszültségeit. A RAF erőszakos fellépésére az állam rendkívüli biztonsági intézkedésekkel válaszolt, miközben a bűnüldözés és a szabadságjogok közötti határ újabb viták tárgyává vált. Az ügyek megértéséhez elengedhetetlen a történeti arányérzék: az áldozatok és hozzátartozóik szenvedése

valóságos volt, a szélsőséges fegyveres csoport pedig tudatosan alkalmazott erőszakot politikai céljai érdekében. Ezzel egy időben a társadalom különböző csoportjai eltérően ítélték meg, hol ér véget az indokolt rendőri ellenőrzés, és hol kezdődik az állam túlterjeszkedése.

Az 1979-ben megjelent Fürsorgliche Belagerung címe nehezen ültethető át egyetlen magyar fordulattal: a gondoskodás és az ostrom ellentmondásos egymás mellé helyezése hordozza a mű iróniáját. A regény világában a gazdag és befolyásos emberek védelme lassanként olyan rendszerré alakul, amely saját alanyai számára is nyomasztó. A biztonsági apparátus nemcsak az ellenségesnek tekintett személyeket figyeli, hanem azokat is, akiket elvileg óvni akar. A védelmi intézkedések behatolnak a lakásokba, a beszélgetésekbe és a családi kapcsolatokba, s mindennapi alkalmazkodást kívánnak azoktól, akik eredetileg szabadságukat szerették volna megőrizni.

Böll itt olyan szereplőket választ, akiknél az anyagi jólét és a személyes kiszolgáltatottság különösen éles ellentétet alkot. A magas társadalmi helyzet nem jelent automatikusan önrendelkezést, mert az intézmények a védett személyt is kezelendő objektummá alakíthatják. A

regény nem mindig olyan koncentrált, mint Katharina Blum története, és a kritikusok egy része a sokszereplős szerkezetben túlburjánzó mondanivalót látott. A látlelet mégis sajátos: a megfigyelés nem csupán olyan technika, amelyet a hatalom a lázadók ellen fordít, hanem egy idő után a társadalmi érintkezés természetét is megváltoztatja. A bizalmat ott is visszaszoríthatja, ahol a félelemnek látszólag nincs közvetlen alapja.

A hetvenes évek Böllje számára a politikai nyelv legalább olyan fontos kérdéssé vált, mint a rendőrségi módszerek. Egy megnevezés képes volt csoportokat összemosni: a baloldali kritika, a rendszerellenes indulat, a nyílt erőszak és az erőszakra való felbujtás határai gyakran elvesztek a gyors ítéletekben. Az író korábbi katolicizmuskritikájában már megmutatta, hogy az erkölcsi címkék mögött intézményi érdekek rejtőzhetnek. Most a politikai jelzők hasonló működésére figyelt föl. Az általa kifogásolt megbélyegzés nem jelentette azt, hogy a különböző álláspontok között ne lehetne erkölcsi különbséget tenni; éppen az volt a tét, hogy a különbségtétel ne váljék önkényessé.

Böll közéleti állásfoglalásainak történetét nem lehet egyetlen pártpolitikai vonalra egyszerűsíteni. Elítélte a náci múlt elfedését, bírálta a nyugatnémet

újrafegyverkezést és a merev egyházi tekintélyt, ugyanakkor a szovjet blokkban üldözött írók védelmében is fellépett. A tekintélyelvűséggel szembeni gyanakvását különböző politikai rendszerekben hasonló erkölcsi ösztön vezette, noha döntéseit és hangsúlyait mindig befolyásolta saját történelmi tapasztalata. A szabadságjogok kérdésében következetesnek törekedett maradni, az egyes politikai helyzetek megítélésében azonban olykor tévedett. Munkásságának összetettsége éppen abban áll, hogy az olvasó számára a következetesség és a vitathatóság egyszerre látható.

HÁTTÉRGYÁR

XIX. Betegség, segítő szándék, utolsó művek

A hetvenes évek végére Heinrich Böll testi ereje megfogyatkozott, közéleti szerepvállalása azonban nem szűnt meg. Az évtizedek során egyre több ügyben fordultak hozzá segítséget kérő emberek, és ő a hírnevét sokszor olyan személyek érdekében használta, akik nem rendelkeztek saját nyilvánossággal. A külvilág előtt az irodalmi Nobel-díjas szerző gyakran rendíthetetlen erkölcsi tekintélyként jelent meg, miközben a személyes életben sok betegséggel, kimerültséggel és a család veszteségeivel kellett szembenéznie. A fennmaradt visszaemlékezésekből olyan ember képe rajzolódik ki, akinek a munkára és segítségnyújtásra irányuló belső kényszere gyakran túlterhelte saját lehetőségeit.

Annemarie Böll szerepét ezekben az években sem lehet az író mellett álló, háttérbe húzódó feleség szokásos alakjára korlátozni. Önálló fordítói és szerkesztői munkájával, a családi élet megszervezésével, a kapcsolatok ápolásával régóta része volt annak a környezetnek, amelyben a művek megszülettek. A háborús levelek kiadásához írt visszaemlékezése később különösen megrendítően mutatta meg, mennyire szoros

HÁTTÉRGYÁR

kapcsolatban állt náluk az olvasás, a levélírás és a közös élet megtervezése. A háború alatt a levelek az elképzelt hazatérés helyét őrizték meg; évtizedekkel később a családi közösség Böll számára már a közéleti zajjal szembeni tartós vonatkoztatási pontot jelenthette.

A nyolcvanas években a békemozgalom vitái újra megmutatták, milyen érzékenyen reagált Böll a militarizálódás jeleire. A fegyverkezés kérdését saját katonaéveinek emléke felől szemlélte, és azokhoz a politikai kezdeményezésekhez vonzódott, amelyek a hidegháborús szembenállás logikáját igyekeztek megtörni. A béke követelése ugyanakkor ebben az időben sem kínált könnyű megoldást: a nyugati és a keleti katonai szövetségi rendszerek viszonyáról, az elrettentésről és az európai biztonságról folytatott vitákban sokan másként látták a veszélyeket. Böllnek fontos volt, hogy az atomfegyverekről szóló döntéseket ne kizárólag stratégiai számítások határozzák meg, mert azok következményeit végső soron hétköznapi emberek viselik.

Utolsó regénye, a Frauen vor Flußlandschaft, már halála után, 1985-ben jelent meg. A műben ismét a Rajna menti politikai és társadalmi világ jelenik meg, amelyet Böll fiatal íróként, a szövetségi köztársaság

HÁTTÉRGYÁR

kialakulásának idején ismert meg. A beszélgetések, belső monológok és családi viszonyok mögött a hatalom hétköznapi mechanizmusait kutatja: azt, hogyan öröklődnek tovább az alkalmazkodás szokásai, és miként befolyásolja a közélet az emberek egymásról alkotott ítéletét. A késői próza már kevésbé bízik a cselekmény erős sodrásában. A szereplők hangjának elrendezése és az elhallgatások súlya fontosabbá válik, mint a látványos események egymásutánja.

Ez a változás az olvasótól is más figyelmet követel. A korai Böll-művek rövid jelenetei, a háború után szegényen élő családok mozdulatai vagy a kiszolgáltatott munkások tapasztalatai könnyebben megközelíthetők, mint a késői regények sűrű társadalmi utalásrendszere. Az irodalmi teljesítmény ezért nem egyenletes diadalmenet: Böll alkotói pályáján vannak felemásan sikerült szerkezetek, túlságosan áttetsző szimbolikus megoldások és olyan politikai célzatú részletek, amelyek idővel veszítettek erejükből. Az életmű egészében azonban az ilyen gyengébb pontok sem törlik el azt a figyelmet, amellyel az író a rang nélkül élők beszédmódját és erkölcsi tapasztalatát megörökítette.

Heinrich Böll 1985. július 16-án halt meg. Halála után Németországban és külföldön egyszerre emlékeztek a

jelentős regényíróra, a politikai viták résztvevőjére és arra az emberre, aki számos üldözött és kiszolgáltatott személy mellett kiállt. Marcel Reich-Ranicki visszaemlékezéseiben különös hangsúlyt kapott Böll segítőkészsége: olyan konkrét eseteket idézett föl, amikor az író mások utazását, megélhetését vagy menekülését próbálta előmozdítani. A kritikus Böll irodalmi hibáit sem hallgatta el, ám erkölcsi hitelét rendkívül nagyra tartotta. Az utókor számára érdemes együtt látni e két megállapítást: a közéleti tisztesség nem helyettesíti az esztétikai értékelést, az irodalmi siker viszont önmagában nem magyarázza meg, miért kötődtek annyian az író személyéhez.

A hetvenes évek végétől Böll közéleti szerepe olyan nemzetközi kapcsolatrendszerbe ágyazódott, amelyben a politikai határokon átívelő írói szolidaritás különös jelentőséget nyert. Az üldözött alkotók ügye nem elvont intézményi programot jelentett számára: a cenzúra, a kényszerű emigráció és a publikálási lehetőségek elvesztése konkrét emberek életéről szólt. Ez magyarázza, miért fordított annyi figyelmet azoknak a szerzőknek a helyzetére, akiket saját államuk korlátozott. Az ilyen segítségnyújtás időnként a nyugatnémet politikai élet bevett táborain is átvezetett.

HÁTTÉRGYÁR

Külön kell beszélni arról is, hogy Böll a hetvenes években milyen nyilvános viszonyt alakított ki a békemozgalmakkal. Saját katonai múltjának ismeretében a fegyverkezés erkölcsi következményeit különösen hangsúlyosan látta. A nyolcvanas évek európai rakétavitái viszont nem ismételték meg a második világháború politikai helyzetét. Az atomfegyverek telepítéséről szóló eltérő álláspontokat biztonságpolitikai megfontolások, szövetségi kötelezettségek és a nagyhatalmak szándékainak különböző értékelései is alakították. Böll álláspontjának bemutatása nem kívánja, hogy a kor valamennyi ellenkező nézetét erkölcstelenként minősítsük.

Kései életművét emellett a formai változások felől is érdemes mérlegelni. A korábbi regények világosabban felismerhető központi történetei helyét időnként lazább beszélgetéssorok, eltérő hangok és szándékosan nyitva hagyott viszonyok foglalják el. A Frauen vor Flußlandschaft esetében ezzel a megoldással a nyilvános beszéd mögötti társadalmi rutinok kerülnek előtérbe. A mű nem mindenkinek nyújtja azt a közvetlen elbeszélői élményt, amelyet az ötvenes évek novellái, mégis fontos dokumentuma annak, hogyan kísérletezett a késői Böll a politikai és magánéleti beszéd egymásra hatásával.

HÁTTÉRGYÁR

A halál utáni megemlékezések egy gyakori veszélye, hogy az írót változatlan erkölcsi szoborrá alakítják. Böll életútját azonban személyes döntések, időnként elhamarkodott megszólalások, sikeres és kevésbé sikerült művek alkotják. Az életmű egysége elsősorban a vizsgált kérdések állandóságában látható. A társadalom mennyire képes megvédeni azt, akinek nincs intézményi hatalma? Mi történik az emberi méltósággal, ha a közhatalom vagy a közvélemény saját kategóriái szerint kezdi osztályozni a személyeket? A kérdések a korszakok változásával új alakban térnek vissza.

HÁTTÉRGYÁR

XX. Az örökség vitái: Böll ma

Heinrich Böll halálával lezárult egy olyan írói pálya, amely különösen szorosan kapcsolódott a Német Szövetségi Köztársaság első négy évtizedéhez. Könyvei az 1945 utáni romvárosok és nélkülöző családok világából indultak, majd a gazdasági csoda erkölcsi ellentmondásain, a katolikus intézményrendszer társadalmi szerepén és a politikai erőszak korszakán keresztül a megfigyelés és a szabadság kérdéseihez jutottak. Ez a folyamat nem azonos egy ország teljes történetével, mégis sajátos térképet rajzol ki róla. Böll műveiben a nemzeti történelmet az otthonok, konyhák, munkahelyek és személyes találkozások szintjén lehet olvasni. Az ország változásait azok érzik meg legkorábban, akiknek nincs módjuk védekezni a döntések ellen.

Az utókor ítélete már a kezdetektől eltérő volt. Egyes olvasók Böllt a háború utáni német próza egyik legfontosabb megújítójának tekintették, mások úgy vélték, közvetlen társadalombírálata időnként túlságosan kiszámíthatóvá tette az elbeszélés menetét. Mindkét nézetben van megfontolásra érdemes elem. A szövegek közvetlensége nem feltétlenül jelent egyszerűséget: Böll

HÁTTÉRGYÁR

gyakran éppen a hétköznapi beszéd és a hivatalos szóhasználat ütközésével tudott tartós feszültséget teremteni. Máskor azonban a társadalomkritikus szándék valóban háttérbe szorította az önálló életre kelő szereplők lehetőségét. Az életmű újraolvasásának ezért nem az a feladata, hogy minden szöveget változatlanul mesterműnek nyilvánítson.

A történeti távolság különösen élesen látható az Adenauer-korszakról szóló műveknél. Az ötvenes évek hivatalos rendjét, a felépülő jóléti társadalmat és a régi elit visszatérését Böll az újjáépítésben nélkülöző emberek tapasztalata felől mutatta meg. Ma már az olvasó jól tudja, hogy a korszak gazdasági és politikai fejlődése összetettebb annál, mint amit egyetlen író erkölcsi nézőpontja érzékeltethetett. Mégis értékes, hogy a siker történetéből kimaradó tapasztalatokat szóhoz juttatta. Regényei nem statisztikai vagy politikatudományi beszámolók, hanem arról tanúskodnak, milyen érzés volt egyes emberek számára, amikor a társadalom a gyors gyarapodást tekintette az előrehaladás bizonyítékának.

Böll katolikus világához szintén többféle olvasat vezet. A kívülálló számára az egyházkritikus regények néha úgy tűnhetnek, mintha az író egyszerűen elutasította volna a

vallást. A háborús levelek és az életrajzi dokumentumok ennél összetettebb kapcsolatot mutatnak. A hit, az imádság, a keresztény szolidaritás és az intézményes képmutatással szembeni felháborodás hosszú ideig együtt formálta gondolkodását. A bohóc alakjának felháborodása mögött ezért nem csupán társadalmi kívülállás áll, hanem a vallási erkölcs sajátos számonkérése is. A katolikus közegből induló Böll gyakran éppen a keresztény elvek alapján vitatkozott azokkal, akik e közeg hivatalos képviseletére igényt tartottak.

A legsúlyosabb örökségviták mégis a politikai fellépéséhez kötődnek. A Meinhof-ügy körüli állásfoglalást lehet vitatni az alkalmazott fogalmak, a választott nyilvánosság vagy a politikai helyzet hibás értékelése miatt. Nem lehet azonban megalapozottan úgy értelmezni, mintha maga a terrorcselekmények jogosságát hirdette volna. Az 1972-es dokumentumok megmutatják, milyen gyorsan csúsztak át az érvelések a jogállami garanciákról az író személyének megítélésére. A Katharina Blum elvesztett tisztessége pedig ennek a tapasztalatnak olyan művészi alakot adott, amelyet későbbi korok olvasói a saját médiakörnyezetükben is felismerhetnek. Ez a felismerhetőség nem jelenti azt,

HÁTTÉRGYÁR

hogy a hetvenes évek bulvársajtója mindenben megfeleltethető a digitális nyilvánosságnak; a működésbeli hasonlóságok mellett a különbségeket is mérlegelni kell.

A német nyilvános emlékezetben a Heinrich-Böll-Stiftung neve a szerző közéleti örökségét is hordozza, miközben a róla elnevezett intézmény későbbi állásfoglalásai nem tekinthetők automatikusan az író nézeteinek folytatásaként. Egy ember életműve és az emlékét ápoló szervezetek története különböző időben, különböző politikai körülmények között alakul. Böll emlékét éppen az szolgálja, ha műveit saját történelmi helyzetükben olvassuk, a következő nemzedékek vitáit pedig önállóan ítéljük meg. A név tekintélye nem mentesít a pontos forráshasználat és az érvek ellenőrzésének kötelezettsége alól.

A magyar olvasó számára Böll több szálon kapcsolódhat a huszadik századi európai tapasztalathoz. A háború utáni újrakezdés, az állami és egyházi intézmények hatalma, a politikai alkalmazkodás és a sajtó felelőssége itt sem idegen kérdés. Az összehasonlításnak ugyanakkor csak akkor van értelme, ha nem tüntetjük el a német és a magyar történeti környezet különbségeit. Böll olyan

Nyugat-Németországban élt és dolgozott, ahol az 1945 utáni demokratikus intézmények fokozatos megszilárdulása, a gazdasági fellendülés és a náci múlttal való szembenézés egyszerre alakította a nyilvánosságot. Magyarországi párhuzamokat csak konkrét fordítások, kritikák és recepciótörténeti források alapján lehet felelősen felépíteni; e feldolgozás külön kutatási feladatot érdemel.

Böll magyarországi jelenlétét a könyvkiadás története is érzékelteti. Az Ádám, hol voltál? 1957-ben a Kossuth Könyvkiadónál jelent meg Radó György fordításában, tehát már jóval az irodalmi Nobel-díj előtt hozzáférhető volt magyarul. Az És száját nem nyitotta szóra című kisregény az Európa Könyvkiadó 1980-as, azonos című gyűjteményében is helyet kapott. A kötet több fordító közreműködésével jelent meg, ami azt jelzi, hogy Böll prózájának magyar kiadástörténete nem egyetlen közvetítő vagy korszak munkájára szorítkozott. Az egyes magyar megjelenések pontos fogadtatásának vizsgálatához ugyanakkor további korabeli folyóiratkritikák és kiadói dokumentumok szükségesek.

A magyar kiadások időrendjéből óvatosan lehet következtetni a Böll iránti érdeklődés alakulására. Az ötvenes években a háborús regény a német militarizmus

tapasztalatán keresztül kapcsolódhatott a magyar olvasók történelmi emlékezetéhez; a későbbi évtizedekben a katolicizmussal, a jóléti társadalommal és a sajtó hatalmával foglalkozó művek más kérdésekhez is kapcsolódtak. Ezek a lehetséges értelmezési keretek azonban nem helyettesítik a tényleges recepció kutatását. Egy németországi politikai botrány irodalmi visszhangja másképpen működött a Magyar Népköztársaság államszocialista nyilvánosságában, ezért a két ország kritikusainak megállapításait és hallgatásait sem lehet közvetlenül egymásnak megfeleltetni.

Az a tény, hogy Böll könyvei magyar fordításban is hosszú időn át jelen voltak, külön súlyt ad a mai újraolvasásnak. Érdemes egyszerre vizsgálni a művek irodalmi eljárásait és azt, hogy a különféle történelmi korszakokban mely kérdéseik váltak hangsúlyossá. A forrásokból nem állítható össze teljes magyar recepciótörténet; a jelen kötet ezért a bizonyítható kiadási adatokat rögzíti, a részletes sajtó- és kritikatörténeti feldolgozást pedig nyitott kutatási feladatként jelöli meg.

A lelkiismeret lázadása címben szereplő lázadás a Böll-életmű végére érve nem látványos politikai szerepet jelent. Inkább azt a makacs hajlandóságot, hogy valaki a

megszokott rend igazolásain túl is megvizsgálja az intézmények működését, és figyeljen arra, akinek a hangja többnyire elveszik. Böll gyakran ingerülten, néha pontatlanul, máskor kivételes irodalmi erővel fogalmazta meg fenntartásait a hatalommal és a társadalmi tekintéllyel szemben. A könyveit ma sem azért érdemes olvasni, mert minden ítélete helyesnek bizonyult, hanem mert következetesen emlékeztetett rá: a politikai és gazdasági sikerek mérlegéhez az egyéni sorsok is hozzátartoznak. Egy ország története azokban az életekben válik igazán érzékelhetővé, amelyekről a hivatalos sikertörténetek szívesen hallgatnak.

HÁTTÉRGYÁR

Kronológia

1917. december 21.

Heinrich Böll születése Kölnben.

1933

Hitler hatalomra jutása; Böll kamaszévei a náci diktatúra alatt.

1937

Érettségit tesz; könyvkereskedelmi tanulóként is dolgozik.

1939. augusztus

Behívják katonának; az első fennmaradt tábori levelek Osnabrückből kelteződnek.

1942

Házasságot köt Annemarie Cechhel.

1943–1945

A háborús levelek a katonai szolgálat, a megszállt területek és a családi kapcsolatok mindennapjait rögzítik.

1945

A háború vége; hazatérés a romos Köln világába.

1949

Megjelenik a Der Zug war pünktlich című kisregény.

HÁTTÉRGYÁR

1951

A 47-es Csoport díja; megjelenik a Wo warst du, Adam?

1953

Megjelenik az Und sagte kein einziges Wort.

1955

Megjelenik a Das Brot der frühen Jahre.

1959

Megjelenik a Billard um halb zehn.

1963

Megjelenik az Ansichten eines Clowns.

1968

Politikai tiltakozások és a Rudi Dutschke elleni merénylet nyomán kialakult sajtóvita.

1971

Megjelenik a Gruppenbild mit Dame; Böll a nemzetközi PEN elnöke lesz.

1972. január

A Der Spiegel közli a Meinhof-ügyről írt vitacikkét.

1972. október

Böllnek ítélik az irodalmi Nobel-díjat.

HÁTTÉRGYÁR

1974

Megjelenik a Die verlorene Ehre der Katharina Blum.

1975

Bemutatják a Katharina Blum-regény filmváltozatát.

1977

A német ősz: a RAF terrorkampánya és a nyugatnémet biztonságpolitikai vita.

1979

Megjelenik a Fürsorgliche Belagerung.

1980-as évek

Böll részt vesz a békemozgalmak és az írói szabadság körüli vitákban.

1985. július 16.

Heinrich Böll halála.

1985

Posztumusz megjelenik a Frauen vor Flußlandschaft.

2027. december 21.

Böll születésének 110. évfordulója.

HÁTTÉRGYÁR

Fontosabb szereplők és intézmények

Annemarie Böll (szül. Cech)

Böll felesége, fordító és szellemi társa. A háborús levelezés megőrzője és későbbi közreadásának egyik kulcsszereplője; a házaspár közös életét a katonai szolgálat és Köln bombázásai hosszú időre megszakították.

Viktor Böll

Heinrich Böll édesapja. Családi és foglalkozási háttere a kölni kézműves-polgári világ megismeréséhez fontos; a család megőrzött hagyományai a vallási hűség és az intézménykritika együttélését mutatják.

Jochen Schubert

Böll életének kutatója, a háborús levelek szerkesztője és életrajzírója. Munkái alapvető források a dokumentált életút és a későbbi értelmezések megkülönböztetéséhez.

James H. Reid

Germanista és Böll-kutató. Korai irodalomtörténeti elemzése közvetlenül mutatja be az ötvenes–hetvenes évek prózáját és Böll nyugatnémet társadalommal kapcsolatos nézeteit.

HÁTTÉRGYÁR

Marcel Reich-Ranicki

Német irodalomkritikus, aki Böll emberi tisztességét és irodalmi teljesítményét egyaránt mérlegelte; nem tartotta hibátlannak minden művét és közéleti megszólalását.

Hans Werner Richter

A 47-es Csoport meghatározó szervezője. Az általa összefogott találkozók a háború utáni német próza egyik fontos szakmai nyilvánosságát teremtették meg.

Günter Grass

Író, a nyugatnémet közéleti értelmiség meghatározó alakja. Politikai szerepvállalása, különösen a szociáldemokrata kampányokban, összevethető Böll változóan pártokhoz kapcsolódó álláspontjával.

Konrad Adenauer

A Német Szövetségi Köztársaság első kancellárja (1949–1963). Kormányzásának ideje Böll ötvenes évekbeli társadalomkritikájának fő politikai háttere.

Willy Brandt

Nyugatnémet szociáldemokrata politikus, 1969 és 1974 között kancellár. Böll a hetvenes évek elején nyilvánosan is támogatta politikai törekvéseit.

HÁTTÉRGYÁR

Ulrike Meinhof

Újságíróból lett baloldali terrorista, a RAF egyik közismert alakja. Böll 1972-es cikke az ő nevéhez kötődő rendőrségi és sajtóvitában született.

Rudi Dutschke

A nyugatnémet diákmozgalom ismert vezetője. Az 1968-ban ellene elkövetett merénylet után a sajtó és a politikai erőszak kapcsolatáról kiélezett vita folyt.

Axel Springer

Német sajtóvállalkozó, a Bild és más lapok kiadója. A csoporthoz tartozó sajtótermékek és Böll közötti konfliktus a hetvenes évek egyik emblematikus médiavitája.

47-es Csoport (Gruppe 47)

1947-ben létrejött német irodalmi csoportosulás és találkozósorozat, amelynek felolvasásai és kritikai vitái nagy szerepet játszottak a háború utáni irodalmi nyilvánosság formálásában.

PEN International

Nemzetközi írószervezet, amely az irodalmi kapcsolatok és az írói szabadság védelmét szolgálja. Böll a hetvenes évek elején elnökeként is tevékenykedett.

HÁTTÉRGYÁR

RAF (Vörös Hadsereg Frakció)

Nyugatnémet szélsőbaloldali terrorszervezet. Erőszakos cselekményei a hetvenes években súlyos politikai és biztonságpolitikai válságokat idéztek elő.

HÁTTÉRGYÁR

Felhasznált irodalom és további tájékozódási források

Böll, Heinrich: Briefe aus dem Krieg 1939–1945. I–II. köt. Szerk. Jochen Schubert. Köln: Kiepenheuer & Witsch, 2001.

Böll, Heinrich: Gruppenbild mit Dame. Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1971 (felhasznált elektronikus kiadás).

Böll, Heinrich: Die verlorene Ehre der Katharina Blum. Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1974 (felhasznált francia fordítás is).

Böll, Heinrich: Ansichten eines Clowns. Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1963 (felhasznált angol fordítás is).

Böll, Heinrich: Und sagte kein einziges Wort. Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1953 (felhasznált olasz fordítás is).

Böll, Heinrich: The Collected Stories of Heinrich Böll. Angol nyelvű gyűjtemény, felhasznált elektronikus kiadás.

HÁTTÉRGYÁR

Schubert, Jochen: Heinrich Böll. Biographie. Darmstadt: Theiss, 2017.

Reich-Ranicki, Marcel: Mehr als ein Dichter. Über Heinrich Böll. 1986 (felhasznált későbbi kiadás).

Reid, James H.: Heinrich Böll: Withdrawal and Re-emergence. London: Oswald Wolff, 1973.

Grützbach, Frank (szerk.): Heinrich Böll: Freies Geleit für Ulrike Meinhof. Ein Artikel und seine Folgen. 1972.

Hoffmann, Gabriele: Heinrich Böll. Eine Biographie. Kiegészítő életrajzi tájékozódáshoz.

Heinrich-Böll-Stiftung: Leben und Werk von Heinrich Böll – Eine Chronik. Online kronológia.

Heinrich-Böll-Stiftung: Das Wirkliche liegt immer ein wenig weiter als das Aktuelle. Életrajzi-történeti háttéranyag.

Magyar kiadások és címellenőrzés: Böll, Heinrich: Ádám, hol voltál? Fordította Radó György. Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1957. Könyvtári katalógus: Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Könyvtára.

Böll, Heinrich: És száját nem nyitotta szóra. Kisregények. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1980.

HÁTTÉRGYÁR

Könyvtári katalógus: Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Könyvtára.

HÁTTÉRGYÁR

Heinrich Böll

A lelkiismeret lázadása

Heinrich Böll a 20. századi német irodalom egyik legfontosabb alakja volt: katona a háborúban, tanú a romok között, majd a Német Szövetségi Köztársaság egyik legerősebb erkölcsi hangja.

Ez a kötet végigkíséri útját a kölni gyermekkortól a front levelein, az ötvenes évek szegénységén és irodalmi áttörésén át az *Egy bohóc nézetei*, a *Csoportkép hölggyel* és a *Katharina Blum elvesztett tisztessége* világáig.

A könyv bemutatja, miként vált a Nobel-díjas szerző a lelkiismeret, a szabadság és az elesettek szószólójává – s azt is, miért váltottak ki vitát politikai megszólalásai.

A lelkiismeret lázadása egyszerre irodalomtörténet, életrajz és korrajz a háború utáni Németországról.

Háttérgyár

A borító AI felhasználásával készült.